

Estd. 1962
A⁺⁺⁺ Accredited by NAAC (2021)
with CGPA 3.52

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५

शिवाजी विद्यापीठाच्या मान्यताप्राप्त अभ्यासक्रमानुसार

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. -एक: संस्कृत (DSC)

संस्कृत महाकाव्यांचा परिचय

Course Number: 01

Sem- 1 (सत्र -१) Course Code: BAU0325DSL205A01

स्वयं अध्ययन साहित्य

२०२४

अभ्यास-घटकांचे लेखक
संस्कृत महाकाव्यांचा परिचय

घटक क्र.	घटक नाव	लेखक
१	महाकाव्याची लक्षणे	डॉ. कावेरी नारायणराव जाधव
२	कालिदासकृत रघुवंशम् प्रथमः सर्गः (श्लोक- १- २५)	प्रा. (डॉ.) मृणालिनी आबासाहेब शिंदे
३	माघकृत शिशुपालवधम् द्वितीयः सर्गः (श्लोक - २६ - ५०)	डॉ. कावेरी नारायणराव जाधव
४	भारवीकृत किरातार्जुनीयम् प्रथमः सर्गः (श्लोक - १ - २५)	डॉ. कावेरी नारायणराव जाधव

संपादक

डॉ. कावेरी नारायणराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

प्रा. (डॉ.) श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे
अध्यक्ष, सं. अ. मं. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
संस्कृत विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड

प्रस्तावना

सहृदय, विद्यार्थी बंधुभगिनीनो,

आपण शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर दूरशिक्षण केंद्राचे विद्यार्थी आहात. त्याबद्दल आपले मनःपूर्वक हार्दिक स्वागत ! संस्कृत विषयाचे अध्ययन करण्यास आपण प्रवृत्त झालात. त्याबद्दल आपले हार्दिक अभिनंदन !

प्रतिवर्षप्रमाणे याही वर्षी बी. ए. भाग-१ च्या संस्कृत (DSC) सत्र -१, पेपर नं. १, (संस्कृत महाकाव्यांचा परिचय)चे स्वयं अध्ययन साहित्य आपणास बहाल करीत असताना संपादक मंडळाला मनस्वी आनंद होत आहे. प्रतिवर्षप्रमाणे याही वर्षी स्वयं अध्ययन साहित्याचा उपयोग करून आपण संस्कृत विषयाच्या अध्ययनाचा आनंद प्राप्त कराल, असा पूर्ण विश्वास वाटतो. तसेच पुढील वर्षीही Mejor संस्कृत हा विषय निवडाल, अशीही खात्री वाटते. आपली संस्कृत विषयातील जिज्ञासा, आवड वृद्धिंगत होवो आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ध्येय सफलतेप्रत जावो, हीच सदिच्छा!

अध्ययन करताना काही समस्या, अडचणी आल्यास आपण ह्या स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मिती संपादक मंडळाशी किंवा घटक लेखकांशी आनंदाने संपर्क साधावा.

प्रा. (डॉ.) श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे

अध्यक्ष, सं. अ. मं. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
संस्कृत विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड

अनुक्रमणिका
संस्कृत महाकाव्यांचा परिचय

घटक क्र.	घटक नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	महाकाव्याची लक्षणे	
२	कालिदासकृत रघुवंशम्- प्रथमः सर्गः (श्लोक- १- २५)	
३	माघकृत शिशुपालवधम्- द्वितीयः सर्गः (श्लोक - २६ - ५०)	
४	भारवीकृत किरातार्जुनीयम्- प्रथमः सर्गः (श्लोक - १ - २५)	

घटक क्रमांक - १
महाकाव्याची लक्षणे

१.१) उद्दिष्टे -

या घटकाच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांना -

- १) महाकाव्य या संस्कृत काव्यप्रकाराची ओळख होईल.
- २) आर्ष महाकाव्य व विदग्ध महाकाव्य यांतील फरक कळून येईल.
- ३) या नियमांचे महाकवींनी त्यांच्या काव्यात कसे उपयोजन केले आहे, ते कळून येईल.
- ४) महाकाव्यांच्या विकासक्रमाशी ओळख होईल.

१.२) प्रस्तावना

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण महाकाव्याच्या लक्षण आणि स्वरूप यांचा साहित्यशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास करणार आहोत. तसेच पंचमहाकाव्यांचा साधारण परिचय सुद्धा करून घेणार आहोत. पुढील घटक क्रमांक २, ३ व ४ मध्ये येणाऱ्या रघुवंशम्, शिशुपालवधम् आणि किरातार्जुनीयम् या तीन महाकाव्यांच्या काव्यप्रकाराची कल्पना येण्याकरिता प्रथम घटकातील विषयवस्तुशी परिचय करून घेणे नितांत आवश्यक आहे.

संस्कृत ही प्राचीन भारतातील ज्ञानभाषा असल्याने जितके काही ज्ञानविषय आपल्या पूर्वजांकडून हाताळले गेले, त्यावर चिंतन केले गेले आणि ग्रंथ रचना केली गेली ते सर्व साहित्य बाहुल्याने संस्कृत भाषेतच लिहीले गेले आहे. त्यामुळे ही भाषा विविध विषयांवरील ग्रंथभांडाराने समृद्ध आहे. यात जेवढे विविध शास्त्रे, दर्शने, आणि धार्मिक आदी विषयांवरील अगणित ग्रंथ उपलब्ध आहेत, तेवढेच विपुल ललित वाङ्मयीन साहित्य सुद्धा आहे. संस्कृत या एकाच भाषेत रचलेले असले तरी सुद्धा या भाषेतील वाङ्मयाचे मुख्यत्वे त्याच्या भाषेच्या व्याकरणाच्या, विषयाच्या आणि प्राचीनतेच्या आधारावर वैदिक साहित्य आणि लौकिक साहित्य असे दोन भागात विभाजन केले आहे. वैदिक साहित्यात प्रत्येक वेदाची संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, प्रातिशाख्य, उपवेद, वेदांग इत्यादी साहित्याचा अंतर्भाव होतो. लौकिक साहित्याचे पुन्हा विज्ञान साहित्य आणि वाङ्मयीन साहित्य असे विभाजन केले जाते. यापैकी विज्ञान साहित्यात संगीत, नृत्य, स्थापत्य, ज्योतिष, आयुर्वेद, राज्यशास्त्र, इत्यादी अशा अगणित शास्त्रांचे विवेचन करणारे साहित्य अंतर्भूत होते. तर वाङ्मयीन साहित्यास काव्य ही सामान्य संज्ञा वापरली जाते. मराठी, हिंदी अशा आधुनिक भाषांमध्ये काव्य म्हटल्यावर पद्यमय, छंदोबद्ध रचना आपल्या डोळ्यांमोर उभी राहते. मात्र संस्कृत साहित्यात काव्य ही संज्ञा केवळ पद्य साहित्यापुरती मर्यादीत नाही. तिचा विस्तार अत्यंत व्यापक आहे. काव्याच्या अनेक प्रकारांपैकी पद्यरचना हा त्याचा केवळ एक प्रकार मानला जातो. महाकाव्याच्या परिचयाअगोदर संस्कृत काव्याचे प्रकार जाणून घेणे, येथे आवश्यक ठरते.

१.३. विषयविवेचन-

१.३.१ संस्कृत काव्याचे प्रकार व महाकाव्याचे काव्यातील स्थान -

वैदिकेतर साहित्यातील वाङ्मयीन साहित्याला साहित्यशास्त्रात काव्य अशी निव्वळ एकेरी संज्ञा दिलेली दिसते. मात्र संस्कृत भाषेच्या अभ्यासकांनी या काव्याचे इतर वाङ्मयापासून वेगळेपण दाखविण्याकरिता त्यास अभिजात साहित्य किंवा विदग्ध साहित्य अशी संज्ञा वापरली आहे. स्थळ-काळाच्या सीमा पार करून जे साहित्य चिरस्थायी ठरते त्यास अभिजात (Classical) साहित्य म्हटले जाते. त्यात त्या-त्या संस्कृतींची नैतिक मूल्ये, आदर्श, प्रतिमा, आशा-आकांक्षा या काव्यरूपाने जतन केलेल्या असतात. यासंदर्भात एका पाश्चात्य विद्वानाचे उद्गार येथे उद्धृत करणे यथोचित ठरते. तो म्हणतो, की तुम्हाला जर नाविन्याचा ध्यास असेल तर शास्त्रीयग्रंथ वाचा आणि चिरंतनाची आस असेल तर अभिजात साहित्य वाचा. संस्कृत भाषेतील काव्याचे आपण कोणत्या इंद्रियांनी त्याचे ग्रहण आणि आस्वाद घेऊ शकतो, या निकषावर दृश्य आणि श्रव्य असे दोन भाग कल्पिले आहेत. दृश्य काव्याचे रूपक आणि उपरूपक असे पुन्हा विभाजन करण्यात येते. जे अभिनयाद्वारे सादर केले जाते, त्यास दृश्य काव्य म्हणतात^१. जे काव्य दृश्य असते ते श्रव्य सुद्धा असते. मराठी भाषेत ज्यास आपण नाट्य म्हणतो त्यास संस्कृत भाषेत रूपक असे पारिभाषिक नामाभिधान केले आहे. या रूपकाचे दहा प्रकार नाट्यशास्त्राने सांगितले आहेत. त्यापैकी नाटक हा अत्यंत प्रसिद्ध रूपक प्रकार आहे. तर प्रकरण, डिम, व्यायोग, ईहामृग, प्रहसन, समवकार, वीथी, भाण, उत्सृष्टांक असे उर्वरित नऊ प्रकार आहे.^२ तसेच उपरूपकांचे नाटिका, त्रोटक, प्रकरणी इत्यादी अठरा प्रकार केले आहेत. कालिदासाचे अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, भासाचे स्वप्नवासवदत्तम् ही नाटकाची उदाहरणे होत. तर शुद्रकाचे मृच्छकटिकम्, भवभूतीचे मालतीमाधवम् हे प्रकरण रूपक आहे. हर्षाचे रत्नावली हे उपरूपकांपैकी नाटिका आहे तर कालिदासाचे विक्रमोर्वशीयम् हे त्रोटक नावाचे उपरूपक आहे.

श्रव्य काव्य हे केवळ ऐकले जाते म्हणजे त्याचे अभिनयाद्वारे सादरीकरण केले जात नाही. याचे पुढे गद्य, पद्य आणि चंपू असे तीन प्रकार होतात. यापैकी वृत्त-छंदविरहीत काव्यरचनेला गद्य म्हणतात. याचे पुन्हा कथा व आख्यायिका असे दोन उपभेद केले आहेत. विभागविरहीत, संस्कृत किंवा प्राकृत अशा कोणत्याही भाषेत, कल्पित कथानकावर आधारलेल्या गद्यरचनेस कथा असे म्हणतात. यात सुबन्धूची वासवदत्ता, बाणभट्टाची कादंबरी, दण्डीचे दशकुमारचरितम् ही कथेची उदाहरणे आहेत तर उच्छवास आदि विभागात विभाजित केलेल्या, संस्कृत भाषेत रचलेल्या आणि ऐतिहासिक कथानकावर बेतलेल्या गद्य रचनेस आख्यायिका असे म्हणतात. बाणभट्टाचे हर्षचरितम् हे आख्यायिकेचे एकमेव उदाहरण सध्या संस्कृत साहित्यात उपलब्ध आहे. गद्य व पद्य रचनेचे संमिश्रण ज्या काव्यरचनेत आढळते, त्यास चंपू काव्य असे म्हणतात. भोजराजाचे रामायणचंपू, अनंतभट्टाचे भारतचंपू, त्रिविक्रमभट्टाचे नलचंपू, वेंकटाध्वरि यांचे विश्वगुणादर्शचंपू हे प्रसिद्ध चंपू ग्रंथ आहेत.

^१ दृश्यं तत्राभिनेयम्। तद्रूपारोतु रूपकम्। साहित्यदर्पण, ६.१.

^२ नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश।। तत्रैव, ६.४.

छंदांमध्ये बद्ध असणाऱ्या काव्यरचनेस पद्य रचना म्हणतात.³ याचे मुक्तक आणि प्रबंध असे पद्यबांधणीच्या आधारावर दोन भाग होतात. जर पद्य रचनेत अथ पासून इति पर्यंत, साद्यंत सुसंबंधित कथानक मांडले असल्यास त्यास प्रबंध रचना म्हणतात, उदाहरणार्थ, नैषधीयचरितम् मध्ये आदिकाव्यात सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत नल या एकाच नायकाविषयीच्या कथाप्रसंगाचे चित्रण केलेले असल्याने ते प्रबंधकाव्य ठरते. मात्र जर एका श्लोकाच्या विषयाचा दुसऱ्या श्लोकातील विषयाशी संबंध नसेल तर त्यास मुक्तक रचना म्हणतात. जसे, सुभाषितसंग्रहामधील एक - एक श्लोक विचार-मौक्तिक प्रकट करतो मात्र त्याचा पुढील श्लोकांशी किंवा परस्परांशी संबंध असेलच असे नाही.

प्रबंध रचनेचे पुन्हा महाकाव्य आणि खंडकाव्य असे दोन भाग केले आहेत. महाकाव्य हे नावाप्रमाणेच मोठे, प्रदीर्घ काव्य असते. यांचा सविस्तर अभ्यास प्रस्तुत घटकात आपण करणार आहोत तर त्या महाकाव्याच्या एका अंशाचा अनुसर करणाऱ्या लघुकाय काव्यास खंडकाव्य म्हणतात, उदाहरणार्थ, कालिदासाचे मेघदूतम्, जयदेवाचे गीतगोविंदम् इत्यादी. अशाप्रकारे, श्रव्यकाव्याच्या पद्यप्रकारातील प्रबंधकाव्याचा एक प्रकार म्हणजे 'महाकाव्य' होय.

१.३.२ महाकाव्याचा उद्भव -

आजमितीस आपणास संस्कृत साहित्यात उपलब्ध असलेली काव्ये ही महाकाव्याची उत्कर्ष अवस्था दाखवितात. मात्र त्यांचा उगम काव्यक्षेत्रात कशाप्रकारे झाला, याबाबत अभ्यासकांनी विविध सिद्धांत प्रतिपादित केले आहेत. त्यांचा परामर्श आपण येथे घेणार आहोत.

संस्कृत भाषेत आढळणाऱ्या विविध ज्ञानशाखांचा स्रोत वैदिक साहित्यात शोधण्याचा सार्थ प्रयत्न अभ्यासकांनी नेहमी केले आहेत. कारण वैदिक साहित्य हे भारतीय समाजाचे अत्यंत प्राचीन उपलब्ध साहित्य असल्याने आर्य समाजाच्या सात्यत्यपूर्ण चालणाऱ्या विविध ज्ञानक्षेत्रातील विकासाच्या आणि अनुभवांच्या विकसनाच्या आदिम भागाचे चित्रण प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रीतीने यात आढळते आणि काही वेळेस त्यांचे अनुमाने काढण्यासाठी सुद्धा सहाय्यभूत ठरते. ऋग्वेदात येणारी संवादसूक्ते ही काव्याच्या नाट्य आणि काव्य प्रकारांचे उगम मानले जाते. यात येणारे सरमा-पणि, विश्वामित्र-नदी, यम-यमी इत्यादी संवाद हे यज्ञीय प्रसंगी अनुकरणासहित सादर केले जात असत. त्यातील कथेचा गद्य भाग हा सादरकर्ता स्वतःच्या कुवतीने सादर करायचा. मात्र यातील पद्यसंवाद हा या संवादसूक्ताद्वारे सुरक्षितरित्या जतन केला आहे. त्यामुळे या संवादांना जोडणारा गद्य भाग जो साभिनय सादर केला जात असे, तो दृश्य काव्याचे मूळ मानला जातो तर संवादसूक्तात जतन केला गेलेला पद्य भाग हा महाकाव्यांचा मूळ स्रोत मानला जातो. त्याचबरोबर, वेद साहित्यामध्ये आढळणारी दानस्तुती सूक्ते, नाराशंसी सूक्ते, यज्ञीय आख्याने ही सुद्धा त्यांच्या भाषाशैलीमुळे आणि विषयवस्तूमुळे महाकाव्याचे सक्षम स्रोत ठरतात. केवळ ही निवडक सूक्तेच नाहीत तर पूर्ण ऋग्वेद संहिता ही सुद्धा निसर्गाप्रती असणाऱ्या मानवी भावनांचे उत्कट प्रकटीकरण असल्याने अनेकदा देवतासूक्ते ही काव्याचे उत्कृष्ट नमुने म्हणून प्रतीत होतात.

³ छन्दोबद्धपदं पद्यम्। तत्रैव ६.३१४.

काही अभ्यासकांनी वेदसाहित्याला समांतर असणाऱ्या लौकिक साहित्याची कल्पना करून त्यास संस्कृत महाकाव्याचे बीज मानले आहे. तर काहींनी संस्कृत महाकाव्याच्या अगोदर अस्तित्वात असणाऱ्या आदिम प्राकृत महाकाव्यावर संस्कृत महाकाव्ये बेतलेली आहेत, असा सिद्धांत मांडला. कारण आजमितीस उपलब्ध शिलांमध्ये संस्कृतपेक्षा प्राकृत भाषेतील शिलालेख हे प्राचीन आहेत आणि तसेच शिलालेखांमध्ये आढळणाऱ्या प्राकृतभाषेपेक्षा हलाराजाची गाथासप्तसई (गाथासप्तशती) ह्या प्राकृत भाषेतील काव्याचे परिपक्व रूप पाहून तसेच आज अनुपलब्ध असणाऱ्या गुणाद्याच्या पैशाची या प्राकृत भाषेतील बृहत्कथेवरून संस्कृतपेक्षा प्राचीन अशा प्राकृत वाङ्मयाचे अनुमान केले आहे. या सिद्धांतास सबळ पुरावे उपलब्ध नाहीत तसेच हा सिद्धांत अनुमानावर आधारित असल्याने त्यास तेवढी मान्यता मिळाली नाही. तसेच संस्कृत आणि प्राकृत साहित्याचे समकालीनत्व सुद्धा नाकारता येत नाही. येथे मॅक्स म्युलर या जर्मन अभ्यासकाने सांगितलेल्या संस्कृत भाषेच्या कृष्ण युगाचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. मॅक्स म्युलर यांनी भारतामध्ये काही शतकांमधील संस्कृत काव्यांच्या अनुपलब्धतेमुळे संस्कृत काव्याच्या परंपरेचा ज्ञास झाला, असे सांगून त्या युगास वाङ्मयाचे कृष्णयुग असे संबोधले आहे. आणि इ. सनाच्या चौथ्या-पाचव्या शतकापासून संस्कृत वाङ्मयाचे पुन्हा पुनरुत्थान झाले असे दर्शवून दिले.

मात्र लॅसन, बुल्हर, किलहॉर्न इत्यादी अभ्यासकांनी इ.सनाच्या दुसऱ्या ते पाचव्या शतकात संस्कृत भाषेमध्ये लिहीलेल्या राजस्तुतीपर प्रशस्तिकाव्यांचा अभ्यास करून ते गद्य व पद्य काव्याचे उत्तम नमुने असल्याचे आणि त्या प्रशस्तीकारांना काव्यसौंदर्याच्या काही सिद्धांतांचे ज्ञान असल्याचे दाखवून दिले. जर पाषाणावर लिहिलेल्या प्रशस्तींमधून उत्तम काव्याचे नमुने झळकू शकतात तर निश्चितपणे इतर काव्याचे प्रकार त्याकाळी निपजले असतील, असे सबळ अनुमान काढता येते. अशा प्रकारे जरी इ.सनाच्या पहिल्या शतकापर्यंतचे महाकाव्य आज उपलब्ध नसले तरी या प्रशस्तींवरून अव्याहतपणे काव्यपरंपरा भारतात सुरू होती, हे दिसून येते.

तसेच इ.सनाच्या दुसऱ्या शतकातील अश्वघोष कवीने बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी महाकाव्य या माध्यमाचा वापर करून बुद्धचरित लिहिले. त्या काव्यप्रकारातून केलेल्या धर्मप्रचारावरून जनमाणसामध्ये महाकाव्याप्रती असणारी अभिरुची आणि त्या काव्यप्रकाराचा प्रसार द्योतित होतो. तसेच त्या काव्यातून दिसून येणारी काव्याची परिणत अवस्था त्या अगोदरच्या विकासात्मक अवस्थेची जाणीव करून देते. त्यामुळे आजमितीस इ.सनाच्या दुसऱ्या शतकापूर्वीची काव्ये उपलब्ध नसली तरी उपलब्ध काव्याच्या उत्तुंगतेतून त्या अगोदरच्या विकासात्मक अवस्थेतील काव्यांचे अस्तित्व दाखवून देते.

काही प्रसिद्ध ग्रंथकारांच्या नावे उद्धृत केलेल्या संदर्भावरून प्राचीन महाकाव्यांची माहिती उपलब्ध होते. उदाहरणार्थ, राजशेखराच्या नावे कवी जल्हणाच्या (इ.सनाचे तेरावे शतक) सुक्तिमुक्तावलीमध्ये एक श्लोक उद्धृत केला आहे. त्यावरून पाणिनीने आधी व्याकरण रचले आणि त्यानंतर जाम्बवतीविजय नावाचे

काव्य रचले अशी माहिती मिळते.⁴ रुद्रटाच्या काव्यालंकार या ग्रंथावर टीका लिहिणाऱ्या नमिसाधूने पाणिनीच्या पातालविजय या काव्यातील उद्धरण आपल्या टीकेत दिले आहे. यावरून पाणिनीने पातालविजय आणि जाम्बवतीजय ही दोन काव्ये लिहिल्याचे कळून येते. अभ्यासकांच्या मते पाणिनीने ही दोन स्वतंत्र काव्ये रचली की ही एकाच काव्याची दोन नावे आहेत, हे निश्चित करता येत नाही. क्षेमेंद्राने त्याच्या सुवृत्त-तिलक नावाच्या ग्रंथात असे नमूद केले आहे की, पाणिनि हा उपजाति वृत्तात रचना करण्यात निष्णात होता. संस्कृत साहित्यात या आणि अशा पाणिनीच्या नावे आलेल्या अनेक संदर्भांवरून तसेच संस्कृत साहित्यात पाणिनि या नावाची दुर्लभता दिसून येत असल्यामुळे हा पाणिनी म्हणजे व्याकरणकार पाणिनि असे समजता येते आणि त्याचा काळ हा इ.स.न पूर्व सहावे शतक मानण्यात येतो.

तसेच महाभाष्यकार पतंजलीने (इ.स.न पूर्व दुसरे शतक) आपल्या ग्रंथात वररुचीच्या (इ.स.न पूर्व तिसरे शतक) काव्याचा (वाररुचं काव्यम्) संदर्भ दिला आहे. याशिवाय वररुचीच्या नावे अनेक सुभाषिते ही सुभाषितांच्या संग्रहग्रंथांमध्ये उपलब्ध होतात. त्याच्या काव्याचे नाव एके ठिकाणी स्वर्गारोहण तर दुसरीकडे कण्ठाभरण असे नमूद केले आहे.

पिंगलाचार्याच्या छंद या वेदांगावर लिहिलेल्या ग्रंथावरून सुद्धा वैदिक आणि लौकिक छंदांची माहिती मिळते आणि त्यांतील छंदांचे वैपुल्य आणि विविधता ही जोरकस अशा काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेची साक्ष ठरते.

याच बरोबर रामायण आणि महाभारत या दोन महाकाव्यांचे परिष्कृत रूप महाकाव्य लेखनाच्या प्रदीर्घ परंपरेची साक्ष देतात. यापूर्वीही अशाप्रकारची काव्य रचली गेली असतील. मात्र ती कालकवलित झाल्याने आज आपल्याला ती उपलब्ध नाहीत. मात्र त्यांच्या अस्तित्वाच्या अनुमानावरच उपलब्ध ग्रंथाचे कळस बांधले जाऊ शकतात. यावरून प्राचीन भारतात काव्यलिखाणाची अविरत आणि प्रदीर्घ परंपरा अस्तित्वात होती, हे सिद्ध होते.

१.३.३ आर्ष काव्ये व विदग्ध काव्ये आणि त्यांचा संबंध –

अनुक्रमांक १ मध्ये पाहिलेली संस्कृत काव्याची विभागणी ही वैदिकोत्तर काळातील काव्याची आहे. वैदिककाळ आणि वैदिकोत्तर काळ यांच्या संधि काळात रामायण आणि महाभारत ही दोन महाकाव्ये निर्माण झाली. या दोन्ही काव्यांचे कर्ते अनुक्रमे वाल्मिकी आणि व्यास हे दोघेही ऋषि होते. ही महाकाव्ये ऋषींनी रचलेली असल्याने या काव्यांना आर्ष महाकाव्ये (ऋषेः इदम्, आर्षम्) असे म्हणतात.⁵ यांचे रचयिते ऋषि असल्याने त्यांची दृष्टी ही चर्मचक्षूंनी दिसणाऱ्या जगाला ओलांडून (आक्रान्त) त्या पलिकडे पाहणारी आहे. अशा त्यांच्या क्रांतदर्शी दृष्टीने त्रिकालबाधित सत्याचा, आदर्श चरित्रांचा, जीवनमुल्यांचा, वास्तवाचा वेध आपापल्या काव्यातून घेतलेला आहे. त्यामुळे हजारो वर्षे उलटून सुद्धा आणि एकाहून एक प्रथितयश कवींची काव्ये निर्माण झाली असता भारतीय मनावरील त्यांची पकड तसूभरही कमी झालेली नाही. त्यात येणारा

⁴ नमः पाणिनये तस्मै यस्मादाविरभूदिह। आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम्॥ सुक्तिमुक्तावली.

⁵ अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः। अस्मिन्महाकाव्ये। यथा महाभारतम्। साहित्यदर्पणम्, ६.३२५.

विचारांचा थेटपणा, भावनांची निर्भळता, दृष्टीची व्यापकता, विषयांची वैविध्यता, निसर्गाशी सानिध्यता, लेखणीची स्वयंस्फूर्तता आणि सादरीकरणातील सहजता आपल्या मनाचा ठाव घेतल्याशिवाय राहत नाही. याहीपेक्षा त्यात वर्णिलेला इतिहास हा आपल्या पूर्वजांचा आहे, या विचारानेच भारतीय समाजाला त्या ग्रंथांविषयी अधिक ममत्व वाटते.

मुख्यत्वे यातील रामायणाची काव्य आणि महाभारताची इतिहास अशी ओळख आहे. या दोहोंपैकी रामायण हे आधी रचलेले असल्याने त्यास आदिकाव्य आणि त्याच्या कर्त्यास, वाल्मिकींस, आदिकवि असे म्हटले जाते. महाभारत ही प्रामुख्याने सूतवर्गाची निर्मिती असल्याने यात कौरव-पांडवांचा इतिहास सांगत असतानाच भारतवर्षातील इतर अनेक राजांची चरित्रे ही आख्यान आणि उपाख्यानाच्या रूपात संग्रहित केली गेली आहेत.

साहित्याच्या दृष्टीने या दोन्ही ग्रंथांनी आणि त्यामध्ये विशेषकरून वाल्मिकींनी स्वतःच्या काव्यकृतीने, रामायणाने महाकाव्यलेखनाचा जणू मापदंडच घालून दिलेला दिसतो आणि याचाच किता गिरवीत वैदिकोत्तर काळातील कालिदासादि कवी यशाच्या शिखराप्रत पोहोचलेले दिसतात.

वैदिकोत्तर काळातील महाकाव्ये विदग्ध काव्ये किंवा अभिजात काव्ये अशी संज्ञा प्रामुख्याने वापरली जाते. वि+ दह् (दहति १.प.प.) या धातूचे कर्मणि भूतकाळवाचक धातूसाधित विशेषण म्हणजे विदग्ध. आर्ष महाकाव्यात आलेली कथा-आख्याने जी मनुष्याच्या सहजावस्थेतील अनुभवांचे कथन करतात त्या कथावस्तू त्यांच्या मुबलकतेमुळे, जनमाणसातील परिचयामुळे आणि लोकांच्या पसंतीची असल्यामुळे या वैदिकोत्तर महाकाव्यांनी आपल्या काव्याच्या कथानकाच्या सामग्रीसाठी वापरल्या आणि स्वतःच्या प्रतिभेने त्यांचे कलात्मकतेने काव्यरूप सादरीकरण केले. अग्नीतून तावून-सुलाखून निघाल्यानंतर सोन्याचे जसे निर्मळ व विशुद्ध रूप दिसून येते त्याप्रमाणे आर्षमहाकाव्यातील कथावस्तूला वैदिकोत्तर कवींनी स्वप्रतिभेने नवीन झळाळी दिली, म्हणून त्यास विदग्ध महाकाव्य म्हटले जाते. आपली चिरंतन मूल्यपरंपरा, विचारधारा, वर्तनव्यवस्था, इतिहास हा वैदिकोत्तर महाकाव्यात नविन रूपात ढाळला गेला आणि त्यास चिर अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

अशाप्रकारे विदग्ध महाकाव्यांसाठी आर्ष महाकाव्ये ही नेहमी कथास्रोत ठरलेली दिसतात. किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम् व नैषधीयचरितम् यांचे कथानक हे महाभारत या आर्ष महाकाव्यातून घेतले आहे. तर रघुवंशम् या महाकाव्यातील रामाच्या चरित्रचित्रणासाठी कालिदासास रामायण हे आधारभूत ठरले आहे. विषयवस्तूच्यासहित, सादरीकरण, काव्यसौंदर्यीकरण यासाठी सुद्धा आर्षकाव्ये विदग्ध कवींना नेहमी आदर्शवत् ठरली आहेत. तसचे केवळ विदग्ध महाकाव्येच नाही तर दृश्य काव्यांनी सुद्धा आपल्या नाट्याच्या कथावस्तूसाठी आर्ष महाकाव्यांचा आधार घेतला आहे.

१.३.४ महाकाव्यांचे स्वरूप –

वर उद्धृत केलेल्या लक्षणांवरून हे स्पष्ट होते की, ही लक्षणे लक्ष्य ग्रंथाच्या अवलोकावरून निर्माण केली गेली आहेत. म्हणजे काही महाकाव्ये आधी निर्माण झाली आणि त्यांचे अवलोकन करून त्यांची लक्षणे

तयार करण्यात आली. त्यांचे उपयोजन विदग्ध महाकाव्यात कशाप्रकारे दिसून येते त्याचा येथे विचार येथे केला आहे.

१.३.४.१) विषयवस्तु तसेच कथोद्गम - वर उद्धृत केल्याप्रमाणे काव्याची कथावस्तु ही इतिहासातून घेतलेली किंवा सज्जनाचा आश्रय घेणारी (सज्जनाचे चित्रण करणारी) असावी. या नियमांचा पुरेपुर अवलंब महाकाव्यांमध्ये केलेला दिसून येतो. आर्ष महाकाव्यांच्या सहित पुराणवाङ्मय, इतिहास, नाराशंसी हे सुद्धा महाकाव्यांसाठी विषयवस्तूचा स्रोत ठरले आहे. क्षेमेंद्राने तर त्याच्या रामायणमञ्जरी आणि भारतमञ्जरी या महाकाव्यात आर्षमहाकाव्यांचे संक्षिप्त रूपच आपल्या प्रासादिक शैलीत प्रस्तुत केले आहे. अशाप्रकारे आर्ष महाकाव्यांतील पूर्ण कथा किंवा त्यातील काही भाग, लघु कथानक घेऊन काव्यरचना केलेली दिसते. रघुवंशामधील रामाचे चरित्र वगळता इतर रघुवंशीय राजांचे वर्णन करताना पुराणांचेच सहाय्य कालिदासाला लाभले आहे. कुमारसंभवाच्या कथानकास सुद्धा पुराणेच कथास्रोत ठरली आहेत. माघाने सुद्धा आपल्या काव्याचे कथानक महाभारतातून तसेच्या तसे न घेता श्रीमद्भागवत पुराणातील काही प्रसंगांचा त्यात मेळ घातला आहे. मंख कवीने (इ.स.नाचे १२ वे शतक) श्रीकण्ठचरितम् या महाकाव्यात भगवान शंकर आणि त्रिपुरासुर यांचे युद्ध पंचवीस सर्गात विशद केले आहे आणि त्यासाठी निश्चितच शैव पुराणे उपयोगी पडली आहेत. पूर्ण कथेच्या व्यतिरिक्त काव्यातील लघु प्रसंगासाठी उत्तरोत्तर कवी अगोदरच्या कवींकडून प्रभावित झाल्याचे दिसून येते, जसे माघाने भारवीच्या द्वितीय सर्गाचे अनुकरण करीत आपल्या काव्याच्या द्वितीय सर्गात राजकीय मंत्रणेचा प्रसंग घातला आहे. नैषधीयचरितम् मधील दमयंतीच्या स्वयंवरासाठी कालिदासाच्या इंदुमती स्वयंवराची कल्पना श्रीहर्षाला उपयोगी पडली. परंतु, जेथे कालिदासाने हे स्वयंवर एका सर्गात वर्णिले आहे तेथे श्रीहर्षाने चार सर्ग स्वयंवराच्या वर्णनासाठी खर्ची घातले आहेत.

१.३.४.२) महाकाव्याची सुरुवात - महाकाव्याची सुरुवात ही देवतांना नमन करून, वाचकांना आशीर्वचन उद्गारून किंवा महाकाव्याच्या कथानकाचा निर्देश करून आरंभ करावा, असे सुचित केले आहे. त्याप्रमाणे कालिदासाने त्याच्या रघुवंश या महाकाव्याची सुरुवात त्याच्या इष्ट देवतेस, शंकरास पार्वती सह नमस्कार करून केली आहे.^६ त्याचवेळी कालिदासाने कुमारसंभवाची सुरुवात वस्तु-निर्देशाने केलेली दिसते. देवतांना नमस्कार न करता सरळ-सरळ कथेचा भाग असणाऱ्या पार्वतीच्या वडिलांचे, हिमालयाचे वर्णन करून सुरुवात केली आहे.^७ भारवीने आणि माघाने सुद्धा काव्याची सुरुवात वस्तुनिर्देशाने केलेली दिसते. तरीसुद्धा दोघांनीही पहिल्या श्लोकातील पहिल्या शब्दात 'श्री' शब्दाचा उल्लेख करून आपल्या काव्याचे मंगलविधान साधले आहे.^८

^६ वागर्थविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ। रघुवंशम्, १.१.

^७ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः। कुमारसंभवम्, १.१.

^८ अ) श्रियः कुरुणामाधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।

स वर्णलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं दवैतवने वनेचरः। किरातार्जुनीयम्, १.१

ब) श्रियःपति श्रीमतीं शासितुं..शिशुपालवधम्, १.१.

१.३.४.३) काव्याचे नामकरण - कवीच्या नावावरून किंवा कथानकावरून किंवा नायकावरून किंवा इतर कोणत्या तरी (संबद्ध गोष्टीवरून) महाकाव्याचे नामकरण करावे. यातील सर्गांची नावे ही त्यात येणाऱ्या कथेवरून ठेवावीत, असे सांगितले आहे. त्यानुसार पूर्ण कथानकाचा आशय व्यक्त करणारे शिशुपालवधम् हे शीर्षक माघाने दिले आहे. भारवीने कथानकातील किरात आणि अर्जुन या दोन प्रमुख पात्रांचा उल्लेख आपल्या शीर्षकात केला आहे. अश्वघोषाने व श्रीहर्षाने आपल्या काव्यात अनुक्रमे, गौतम बुद्धांचे आणि नलराजाचे चरित्र काव्यरूपाने सांगितल्याने त्यांचे बुद्धचरितम् व नैषधीयचरितम् अशी नामाभिधाने केली आहेत. काव्याचे नाव ऐकताच त्यातील कथानकाचा किंवा नायकाचा बोध होईल, इतक्या काळजीपूर्वक काव्याचे नाव कवीने ठेवलेले दिसते. काही वेळेस मात्र काव्यापेक्षा कवीमहात्म्यामुळे काव्य त्याच्या खऱ्या नावापेक्षा कवीच्या नावानेच जास्त परिचित होते. जसे माघकाव्य किंवा भट्टीकाव्य होय.

१.३.४.४) वर्णनांचे बाहुल्य - लक्षणग्रंथाच्या निर्मितीनंतर साहित्यशास्त्राच्या नियम बरहुकूम निर्मिती करण्याचा कल कवींमध्ये वाढला. त्यामुळे कथानकास गरज नसली तरी नियमांनुसार ज्याचे ज्याचे वर्णन करावयास सांगितले आहेत, त्याचे वर्णन कथेला वळवून, काही वेळेस गुंडाळून केलेले दिसते. त्यामुळेच भारवीच्या काव्यातील एकूण अठरा सर्गांपैकी सर्ग क्रमांक तीन पासून सर्ग क्रमांक अकरा पर्यंतचा भाग हा विविध वर्णनांनी भरलेला आहे. काव्याच्या अठरा सर्गांपैकी सात सर्गांमध्ये इंद्रकील पर्वत, शरद ऋतु, हिमालय, अप्सरा व गंधर्व यांचे विलास, विनविहार, उद्यान क्रीडा, जलक्रीडा, सायंकाळ, चंद्रोदय, रात्रक्रीडा, प्रभातसमय इत्यादी वर्णने समाविष्ट केली आहेत. तसेच माघाने सुद्धा त्याच्या महाकाव्याच्या वीस सर्गांपैकी क्रमांक चार ते तेरा पर्यंत असे एकूण दहा सर्ग केवळ वर्णनांमध्ये खर्ची घातले आहेत. वर्णनांमुळे कवींना आपली कल्पकता, अलंकरण सामर्थ्य, विविध शास्त्रांचे ज्ञान दाखविण्यासाठी वाव मिळतो. तसेच कथा ही रुक्ष न वाटता त्यांतील वर्णनांमुळे काव्यास लालित्य प्राप्त होते. काव्यात मात्र त्याच्या अतिविस्तारामुळे कथाबंध विस्कळीत होतो. कालिदासादी प्रथम कवींनी ठेवलेले वर्णनसामग्रीचे काव्यातील औचित्य नंतरच्या कवींनी सांभाळलेले दिसून येत नाही.

१.३.४.५) रस - नाट्याचा आणि काव्याचा आत्मा हा रस मानला आहे. कथानकाला अनुसरून रसाचा परिपोष केला जातो. शृंगार, वीर, करुण, हास्य, रौद्र, भयानक, बिभत्स, अद्भूत व शांत या नऊ रसांपैकी शृंगार किंवा वीर किंवा शांत हा रस अङ्गीरस म्हणजे प्रमुख रस म्हणून योजावा, असे सांगितले आहे. इतर उर्वरित सर्व रस हे प्रमुख रसास अंगभूत, सहाय्यक असू शकतात. शांत हा कधीही नाट्याचा अङ्गी रस असू शकत नाही मात्र तो काव्याचा अङ्गी रस असू शकतो. रामायणाचा अङ्गी रस शोक तर महाभारताचा शांतरस सांगितला जातो. अनेक जैन आर्चायांच्या चरित्रावर महाकाव्ये प्राकृत भाषेत लिहीली गेली आहेत. तेथे शांत रसाचा आविष्कार दिसून येतो. माघकाव्यात शिशुपालाच्या वधाच्या कथानकाद्वारे वीर रसाचा परिपोष झाला आहे तर कृष्णाच्या सैन्याच्या प्रवासातील क्रीडांच्या अनुषंगाने शृंगार रसाची निर्मिती केली आहे. कुमारसंभवामध्ये तसेच नैषधकाव्यात शृंगार रसाच्या विप्रलम्भ व संभोग दोन्ही प्रकारांचे वर्णन अंगी रसाच्या रूपात केले आहे.

१.३.४.६) संधि - काव्याच्या कथेचे विकसन एका लयीत होणे अभिप्रेत आहे. कथा जशी उपलब्ध सामग्रीमध्ये मिळते ती तशीच्या तशी घेऊ चालत नाही. कथेला कथानकात वळविताना तिचे योग्य विभाग करणे आवश्यक आहे. यासंबंधी सखोल विचार हा नाट्यशास्त्रामध्ये कथानकाच्या सादरीकरणाच्या अनुषंगाने केला आहे. विषयवस्तूचे पाच घटक (अर्थप्रकृती) (बीज, बिंदू, पताका, प्रकरी, कार्य) आणि विषयवस्तूच्या पाच अवस्था (आरंभ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति, फलागम) यांच्या संयोगाने पाच संधी (मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श किंवा अवमर्श आणि निर्वहण) होतात, असे दशरूपककार धनंजयाचे मत आहे तर त्या दोहोंचा संबंध भरतमुनींनी सांगितलेला नाही. नाट्यसंधी या निर्दिष्ट क्रमानेच दाखवायच्या असतात. नाट्याच्या कथेला लागू पडणाऱ्या या संधी महाकाव्याच्या कथेला सुद्धा लागू पडतात. त्यामुळे कथेची मांडणी करताना कवीने त्या सर्व संधी येथे साधल्या गेल्या पाहीजेत, असा साहित्यशास्त्राचा नियम आहे. मुखसंधीमध्ये कथानकाचे बीज पेरले जाते. प्रतिमुखसंधीत त्याचे अंकुरण होते. गर्भसंधीत बीज फलित होईल की नाही, अशी संशयात्मक, द्वन्द्ववात्मक परिस्थिती निर्माण होते. फलाच्या प्राप्तीतील विघ्ने ही अवमर्श किंवा विमर्शसंधीमध्ये दूर केली जातात तर बीजाच्या फलिताची प्राप्ती ही निर्वहण संधीमध्ये होते.

१.३.४.७) प्रयोजन - धर्मशास्त्राने निहीत केलेले मनुष्याच्या आयुष्याचे धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे जे चार पुरुषार्थ आहेत, त्यापैकी एका पुरुषार्थाची प्राप्ति हे काव्याचे ध्येय, प्रयोजन म्हणून दाखविले जावे, असा नियम आहे. मात्र ते प्रयोजन स्वतंत्रपणे नमुद केलेले नसते तर ते फलप्राप्तीतून द्योतित होते. जेथे जेथे प्रणयकथांचे उद्धाटन केले आहे तेथे काम हा पुरुषार्थ प्रमुख प्रयोजन रूपात दिसतो. कुमारसंभव, नैषधीयचरितम् मधील नायकांना स्त्रीप्राप्तीच्या रूपाने कामप्राप्ति दिसून येते. माघकाव्यात शिशुपालाच्या वधाने धर्म पुरुषार्थ साधला आहे. वैयक्तिक /व्यष्टि पातळीवरील घटनांना एका वैश्विक /समष्टि परिप्रेक्षातून पाहिले असता त्यातून एका उदात्त प्रयोजनाचे फलित दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. ऐतिहासिक महाकाव्यांच्या बाबतीत अर्थ प्रयोजनाची प्राप्ती ही फलित रूपाने दिसते.

१.३.४.८) नायक - भरतनाट्यशास्त्रात नायकाचे धीरोदात्त, धीरप्रशांत, धीरललित आणि धीरोद्धत असे चार प्रकार वर्णिले आहेत. महाकाव्याचा नायक हा यापैकी धीरोदात्त गुणांनी युक्त असावा, असे सांगितले आहे. दशरूपककार धनंजयानुसार धीरोदात्त नायक हा महासत्त्व असणारा, अत्यंत गंभीर, क्षमावान, असत्य भाषण न करणारा, स्थिरचित्त असलेला, स्वाभिमाना आणि दृढवान असतो.^९ आर्ष महाकाव्यापासून विदग्ध महाकाव्यापर्यंत सर्वत्र अशा धीरोदात्त गुणांनी युक्त नायकाचे चित्रण आपल्याला केलेले दिसते. रामायणातील राम किंवा नैषधातील नल हे सर्व स्वतःच्या चरित्रातून एका उदात्त गुणांचा परिपाठ घालून देतात.

१.३.५ महाकाव्यांचा विकासक्रम -

वर उद्धृत केल्याप्रमाणे लक्ष्य ग्रंथाच्या अवलोकनावरून महाकाव्याची लक्षणे निर्माण केली गेली. या नियमांच्या आधी आणि नंतर निर्माण झालेल्या काव्यांमध्ये त्यामुळे काही अंतर, फरक दिसतो. ही लक्षणे

^९ महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्थनः। स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढवतः॥ दशरूपकम्, २.४.

तयार होण्याच्या अगोदरच्या कालखंडात (इ. सनाचे सातव्या शतकाअगोदर) निर्माण झालेली महाकाव्ये हे त्यांच्या सहज, सरल आणि उत्स्फूर्त अवस्थेचे दर्शन घडवितात. त्यांच्या निर्मितीला नियमांचे बंधन नव्हते. त्यांची प्रतिभा स्वयंभू होती. जेथे जेथे आवश्यक तेथे कथेला माफक साज चढवून काव्यकथा विकसित होत होती. ती अलंकरणामध्येच गुंतली नाही. मात्र नंतरच्या काळात कवींची उत्स्फूर्त काव्यनिर्मितीची क्षमता या नियमांपुढे शरण गेल्याचे दिसते. राजदरबारातील पंडीतांच्या पसंतीला उतरण्याची अनामिक भिती अथवा लालसा त्यांना हे करण्यास भाग पाडत असेल.

प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी कालिदासाच्या कुमारसंभव आणि रघुवंश या दोन महाकाव्यांना आणि त्यानेच रचलेल्या मेघदूतम् या खंडकाव्याला त्यांच्या लहान ग्रंथ-विस्तारामुळे लघुत्रयी काव्य असे म्हटले जाते. ही अधिक हृदयस्पर्शी असल्याने वाचकाच्या मनाला जास्त साद घालतात. तर भारवीचे किरातार्जुनीयम्, माघाचे शिशुपालवधम् आणि श्रीहर्षाचे नैषधीयचरितम् यांना त्यांच्या मोठ्या ग्रंथ-विस्तारामुळे बृहत्त्रयी म्हटले जाते. यात शास्त्रीय प्रौढता सुद्धा दिसून येते. त्यामुळे त्यांचा शास्त्रकाव्य असा देखील उल्लेख आढळतो. ही महाकाव्ये वाचकाच्या बुद्धीला साद घालतात.

संस्कृत महाकाव्याच्या विकासक्रमातील पहिली दोन महाकाव्ये ही कविकुलगुरु कालिदासप्रणित असून त्यामध्ये विषयवस्तूच्या मांडणीपेक्षा (manner) विषयवस्तूवर (matter) जास्त लक्ष केंद्रित केलेले दिसते तर शेवटच्या दोन महाकाव्यांमध्ये विषयवस्तूपेक्षा विषयमांडणीवर जास्त लक्ष कवींनी दिलेले आहे.

आधीच्या काळातील कथावस्तूंमध्ये ऐक्य आणि समन्वय दिसतो तर नंतरच्या काळातील काव्यांमध्ये त्याचा अभाव दिसतो. विषयवस्तू हा पांडित्याच्या आविष्कारासाठी आणि प्रदर्शनासाठी वापरलेला दिसतो. तसेच काव्याची सहजता, साधेपणा, नैसर्गिक सौंदर्य यांची जागा भपकेदारपणा, अलंकारांची रेलचेल, अतिसौंदर्यीकरण आणि त्यामुळे निर्माण झालेली कृत्रिमता यांनी घेतली. कवींनी स्वतःच्या अभिव्यक्तीपेक्षा पंडितांच्या प्रशंसेकडे जास्त लक्ष केंद्रित केले आणि काव्यांनी वाचकांच्या मनापेक्षा बुद्धीला जास्त साद घातली. यांमधील संधिदुवा म्हणजे भारवीचे काव्य होय. यात या दोहोंचा समतोल त्याने साधलेला दिसतो. मात्र भारवीनंतरच्या कवींनी विषयाच्या मांडणीला आकर्षित करण्याकरिता अवघड, रोजच्या वापरात नसलेले शब्दप्रयोग, शब्दच्छल, अलंकार, अतिशयोक्तिपूर्ण कविकल्पना, काव्यबंध तसेच पाल्हाळिक वर्णन अशा वेगवेगळ्या कल्पित्या योजल्याने काव्यातील सहज सौंदर्य झाकोळून गेलेले आहे. नैषधीयचरितम् या महाकाव्याचा कर्ता श्रीहर्ष तर मोठ्या अभिमानाने सांगतो की माझे काव्य हे केवळ नुसते वाचण्याजोगे नसून ते टीकेसहित वाचण्यासाठी आहे. येथे स्वतः कवीच आपल्या काव्याच्या बोजडपणाचा, दुर्बोधतेचा अभिमान बाळगताना दिसतो. एका श्लोकाचे श्लिष्टार्थाच्या जोरावर एकाच वेळी चार-चार अर्थ देण्यास त्याचे काव्य समर्थ आहे. श्रीहर्ष हा वेदान्ती दार्शनिक सुद्धा आहे. त्यामुळे त्याच्या काव्यातून तो श्लिष्टार्थाने एकेवेळी वेदान्त्यांच्या विरोधकांचा समाचार घेताना दिसतो आणि त्याचवेळी काव्यबंध सुद्धा गुंफत जातो. राजदरबारी पंडितांच्या पसंतीस उतरण्याकरिता केलेल्या या प्रयत्नांबरोबरच विषयवस्तूला ताणून राजोपयोगी विषयांची चर्चा सुद्धा यांत अंतर्भूत केलेली दिसते. त्यामुळे वाल्मीकीसारख्या निसर्गकवींसमोर किंवा कालिदासासारख्या सहज कवींसमोर नंतरच्या कवींचे काव्य हे

दरबारी काव्य किंवा पंडिती काव्य वाटल्यावाचून राहत नाही. अशाप्रकारे काव्याच्या सकलप्रयोजनमौलिभूत सद्यःपरनिर्वृतीला तिलांजली दिलेली दिसते.

मध्ययुगाच्या अगोदरच्या कालखंडात महाकाव्य या माध्यमाद्वारे कवींनी नव्हे तर पंडीतांनी आपल्या पांडित्याचे प्रदर्शनच मांडलेले दिसते. त्यामुळे काव्य हे रसिकांसाठी नाही तर पंडीतांसाठी रचले जात होते की काय, असे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहिल्यावाचून राहत नाही. याचाच अर्थ सामान्य समाजाची साहित्याशी असणारी नाळ तुटत चालली होती आणि ती एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी बनत होती. एकाच श्लोकातून दोन-तीन अर्थ हे श्लिष्ट शब्दांच्यायोगे काढले जातात. यांच्या आधारे एखाद-दुसरे श्लोकच नाही तर पूर्ण काव्य लिहिण्याची किमया सुद्धा काही प्राचीन कवींनी साधली आहे. यामध्ये राघवपांडवीयम् हे जैन कवि धनंजयाचे, हरदत्तसूरींचे राघवनैषधीयम्, वैकटाध्वरींचे यादवराघवीय या काव्यांचा समावेश होतो. यात एकाच वेळी अनुक्रमे, रामाची आणि पांडवांची, रामाची आणि नलराजाची, कृष्णाची आणि रामाची कथा एकत्रितपणे गुंफली आहे. त्यास द्विसंधान किंवा त्रिसंधान काव्य असे म्हटले जाते. कवी भट्टीने तर त्याचे रावणवधम् हे महाकाव्य जे भट्टीकाव्य म्हणून जास्त परिचित आहे त्यात त्याने केवळ आधारासाठी रामायणाची कथा ही बावीस सर्गांमध्ये वर्णिली आहे. मात्र प्रामुख्याने अलंकार, कोश आणि व्याकरण या विषयांचे ज्ञान करून देण्यासाठी महाकाव्य रचलेले दिसते. काही सर्गांच्या समुहातून त्याने व्याकरणाच्या आणि अलंकारांच्या एक-एक विषयाचे, प्रकाराचे निरूपण केले आहे. अशाप्रकारे शास्त्राच्या सुप्रचारासाठी काव्याचा वापर झालेला दिसून येतो.

मध्ययुगात महाकाव्य या काव्यप्रकाराच्या आधाराने अनेक ऐतिहासिक काव्ये लिहीली गेली. यामध्ये प्रामुख्याने आश्रयदात्या राजाच्या चरित्राचे गायन काव्यमय पद्धतीने केलेले दिसते. यामध्ये नवसाहसांकचरितम् हे माळव्याचा परमारवंशीय प्रसिद्ध राजा भोज याच्या वडीलांचे, म्हणजे सिंधूराज यांचे चरित्र कवी परिमल हे टोपणनाव घेतलेल्या पद्मगुप्त कवीने (इ. सनाचे ११ शतक) ११ सर्गांत वर्णिले आहे. चालुक्यवंशीय राजा विक्रमादित्य षष्ठ याच्या दरबारात असणाऱ्या काश्मिरी कवी बिल्हणाने (इ. सनाचे ११वे शतक) आपल्या आश्रयदात्या राजाचे जीवनचरित्र अठरा सर्गांत बद्ध विक्रमांकदेवचरितम् या महाकाव्यातून केले आहे. राजतरंगिणी या आठ तरंगामध्ये विभागलेल्या महाकाव्यातून कवी कल्हणाने काश्मिर प्रदेशाचा ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहास उलगडला आहे. हम्मीरमहाकाव्यातून कवी नयचंद्र सुरि (इ.सनाचे १५वे शतक) याने रणथंबोर येथील चौहानवंशीय राजा हम्मीर याचे चरित्रचित्रण केले आहे. पृथ्वीराज चौहान यांचे चरित्र कवी जयानकाने (इ. सनाचे १२वे शतक) पृथ्वीराजविजयम् या महाकाव्यातून मांडले आहे. त्याचे केवळ १२ सर्ग उपलब्ध झाले आहेत. जैनमुनि हेमचंद्र यांनी वीस सर्गांमध्ये संस्कृत भाषेमधून आणि उर्वरित आठ सर्गांमध्ये प्राकृत भाषेचा वापर करून अनहिलवाड प्रदेशाचे (गुजरात राज्यातील पाटण) चालुक्यवंशीय राजा कुमारपाल याचे चरित्र कुमारपालचरितम् या अठ्ठावीस सर्गांच्या महाकाव्यातून मांडले आहे. या काव्यात दोन भाषांचा आश्रय काव्यलेखनासाठी घेतला असल्याने यास द्वयाश्रय महाकाव्य असे म्हणतात. अशाप्रकारे ऐतिहासिक महाकाव्ये मध्ययुगीन भारतातील राजकीय, व सामाजिक जीवन उलगडून दाखवितात आणि त्यामुळे भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासकांना त्यांचा अभ्यास

महत्त्वपूर्ण ठरतो. यावेळी बाहुल्याने हे सर्व कवी राजाश्रय मिळालेले दिसतात. राजाश्रयाशिवाय काव्यप्रतिभेची होणारी कुचंबणा येथे अध्याहत मानली पाहिजे. त्याचबरोबर आश्रित दरबारी कवीने लिहिलेले हे काव्यमय चरित्र असल्याने त्याच्या सत्यतेसाठी इतर पुराव्यांचा आधार घेणे सुद्धा आवश्यक ठरते.

संस्कृत भाषेतून महाकाव्य रचनेची परंपरा आजच्या युगात सुद्धा स्वल्प प्रमाणात अव्याहतपणे सुरु आहे. त्यामुळेच ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या शिवाजी महाराजांच्या सच्चरित्रावर आधारित शिवराज्योदयम् हे महाकाव्य श्रीधर भास्कर वर्णेकर यांनी ६८ सर्गांमध्ये रचले. भारतरत्न डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या आयुष्यावर श्रीयुत प्रभाकर जोशी यांनी १५७७ श्लोकात व वीस सर्गात भीमायनम् नावाचे महाकाव्य रचले आहे. सत्चरित्र आणि सज्जनाश्रयी महाकाव्याचे निकष आजही अनुसरलेले दिसून येतात.

१.३.६ उपसंहार –

अशाप्रकारे महाकाव्य या संस्कृतभाषेतील काव्यप्रकाराने बदलत्या काळाबरोबर कालसुसंगत अनेक तडजोडी करत आपले अस्तित्व टिकवून ठेवलेले दिसते. महाकाव्यांची त्यांच्या उपरोक्त वैशिष्ट्यांवरून कालिदासपूर्व व कालिदासीय आणि कालिदासोत्तर अशी दोन विभागात विभागणी करणे भाग पडते. उपलब्ध महाकाव्यांमध्ये अग्रगण्य असणाऱ्या अश्वघोषाने प्रथम त्याचे काव्य बौद्धधर्माच्या प्रचारासाठी वापरलेले दिसते. यात त्याने जगाच्या कल्याणासाठी गृहस्थाश्रमातून संन्यास घेणाऱ्या गौतम बुद्धांचे चरित्र रेखाटले तर त्याला जणु प्रत्यंतर म्हणून कालिदासाने कुमारसंभवातून जगाच्या परिहारासाठी संन्यासाश्रमातून गृहस्थाश्रमी होणाऱ्या भगवान शंकरांचे वर्णन केले. त्याचवेळी आपल्या आश्रयदात्या राजाच्या, द्वितीय चंद्रगुप्ताच्या मुलाच्या म्हणजे कुमारगुप्ताच्या जन्माचे सुद्धा द्योतन या काव्यातून साधले असल्याचे अभ्यासकांचे म्हणणे आहे. कालिदासाने रघुवंशात सुद्धा आपल्या काव्यातून एकाचवेळी प्रथितयश रघुकुळाच्या संकीर्तनाच्या मिषाने आपल्या आश्रयदात्या राजाच्या पराक्रमाचे, दिग्विजयाचे आणि गुणांचे वर्णन केलेले दिसते. भारवी, माघ, श्रीहर्ष या कवींनी आपले काव्य राजोपयोगी कसे होईल, याचा विचार केलेला दिसतो. तसेच येथून पुढे काव्याचा उपयोग हा प्रतिभेच्या नितळ आणि उत्कट अभिव्यक्तीपेक्षा कवीच्या अहमिकेला, प्रगल्भतेला, पांडित्याला वाव देण्यासाठी झालेला आहे, हे वाचकांना कळल्यावाचून राहत नाही. मध्ययुगाच्या सुरुवातीचा कालखंड अशाच धाटणीतील काव्याने व्यापला आहे. त्यानंतर पुन्हा दरबारी कवींनी केलेल्या राजप्रशंसेतून जन्मास आलेल्या महाकाव्यांचा काळ सुरु झालेला दिसून येतो. आता पौराणिक सुर नायकांचा काळ संपून ऐतिहासिक क्षत्रियोद्भव नायकांचा काळ सुरु झाला. याची प्रदीर्घ परंपरा संस्कृत आणि प्राकृत या दोन्ही भाषांमध्ये दिसून येते. वर्तमानाकाळातील काव्ये ही वर उद्धृत केल्याप्रमाणे आजच्या काळाचे बौद्धीक आणि सामाजिक नैतृत्व करणाऱ्या सज्जनाश्रयी धीरोदात्त नायकांची चरित्रे आहेत.

महाकाव्याच्या विकासक्रमाच्या या स्थित्यंतरामध्ये काव्याची प्रयोजने सुद्धा एकमेकांना वरचढ ठरलेली दिलेली दिसतात. काव्याचे शीर्षस्थ प्रयोजन आहे, काव्य वाचल्याक्षणी वाचकाला अवर्णनीय आनंदाची प्रचिती करून देणे. या प्रयोजनाने प्रेरित झालेली महाकाव्ये फार विरळा दिसतात किंवा प्रत्येक

काव्यात हे दुय्यम स्थानी असेलेले प्रयोजन दिसते. काव्यं यशसे लिहील्याची उदाहरणे जास्त लक्षित होतात. तर राजाश्रित कवींनी लिहीलेल्या काव्यात हे राजाकरिता उपदेशयुजे सुद्धा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जशी काव्यप्रयोजनांमध्ये स्थित्यंतरे आढळतात तसा काव्यकारणांमध्ये सुद्धा काळाबरोबर बदल झालेला दिसतो. अश्वघोष, कालिदास, भारवी, आदि पहिल्या टप्प्यांतील कवींमध्ये त्यांची कारयित्री प्रतिभा ही त्यांच्या काव्याला अधिक प्रेरक ठरलेली दिसते. त्यामुळे ते सिद्ध कवी (Born Poet) वाटतात. नंतरच्या कवींमध्ये त्यांची प्रतिभा लोकशास्त्रकाव्यादि अवेक्षणाने आणि निपुणतेने अधिक व्यामिश्र झालेली दिसते. एकूणच महाकाव्याचा हा प्रदीर्घ प्रवास हा चढ-उताराने व्यापलेला असून उतारकाळातील अंधःकारामध्ये सुद्धा काही काव्यमौक्तिक काव्यक्षितीज उजळून टाकतात. या सर्व स्थित्यंतरांमध्ये नियत, अढळ राहिलेला एकच मुद्दा म्हणजे रामादिवत् वर्तितव्यम्, न रावणादिवत् याचा परिपाठ नित्यनेमाने सर्व कवींनी समाजापुढे मांडला आहे. यासाठी महाकाव्ये ही त्यांच्या काव्यात्मक ज्हासकाळात सुद्धा प्रेरणास्तंभ ठरतात, हे त्यांचे अद्वितीय योगदान नाकारता येत नाही.

संस्कृत साहित्यात एकीकडे महाकाव्यांच्या आणि इतर वेगवेगळ्या साहित्यकृतींच्या निर्मितीची प्रदीर्घ परंपरा सुरु असताना निर्माण होत असताना त्यालाच काही काळानंतर समांतर असे त्यांच्या समीक्षेचे साहित्याशास्त्राचे ग्रंथ निर्माण झाले. यामध्ये आजतागायत उपलब्ध ग्रंथांमध्ये सर्वप्रथम भामहाचा (इ.स. ७ वे शतक) काव्यालंकार, त्यानंतर दंडीचा (इ.स. ८ वे शतक) काव्यादर्श, रुद्रटाचा (इ.स. ९ व्या शतकाचा मध्य) काव्यालंकार, विश्वनाथाचा (इ.स. १५वे शतक) साहित्यदर्पण आणि इतर अनेक ह्या ग्रंथांमध्ये महाकाव्याच्या लक्षणांचा, वैशिष्ट्यांचा सविस्तर अभ्यास केलेला दिसून येतो. या ग्रंथकारांनी त्यांच्या काळापर्यंत लिहिल्या गेलेल्या महाकाव्यांचे अवलोकन करून त्यांतील समान बिंदु ताडून महाकाव्यांची लक्षणे तयार केली. नंतरच्या साहित्यशास्त्रकारांनी अगोदरच्या साहित्यशास्त्रकारांचे नियम घेऊन त्यांना पूर्णत्व देण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये विश्वनाथाचा (इ.स. १५वे शतक) साहित्यदर्पण हा ग्रंथ उत्तरवर्ती असल्याने या ग्रंथात दिलेले नियम हे विस्तृत व सर्वसमावेश आहेत. त्यामुळे त्यांचा अभ्यास येथे महाकाव्यांच्या लक्षणाकरिता आधारभूत मानला आहे.

विश्वनाथाने त्याच्या ग्रंथाच्या सहाव्या परिच्छेदात वैदिकोत्तर काव्याच्या सर्वप्रकारांची लक्षणे सांगितली आहेत. यामध्ये त्याने पुढील श्लोकांमध्ये महाकाव्याचे विवेचन केले आहे महाकाव्य हे सर्गामध्ये विभक्त असते. तेथे एखादा देव किंवा, चांगल्या कुळातील, धीरोदात गुणांनी युक्त क्षत्रिय हा नायक असतो. एकावंशात जन्मला आलेले अनेक कुलीन राजे सुद्धा नायक होऊ शकतात. शृंगार, वीर आणि शांत यांपैकी एक रस प्रमुख रसाच्या रूपात अभिप्रेत आहे. इतर उर्वरित सर्व रस हे प्रमुख रसास अंगभूत, सहाय्यक असू शकतात. तसेच नाटकातील सर्व संधी येथे साधल्या गेल्या पाहीजेत. यातील कथावस्तु ही इतिहासातून निर्माण झालेली (घेतलेली) किंवा सज्जनाचे आश्रय घेणारे (सज्जनाचे चित्रण करणारे) असावे. चार पुरुषार्थांचे त्यांचे चित्रण असावे, त्यापैकी एक पुरुषार्थ हे कथावस्तूचे फळ असावे. ही देवतांना नमन करून, वाचकांना आशीर्वचन उद्गारून किंवा महाकाव्याच्या कथानकाचा निर्देश करून महाकाव्याचा आरंभ करावा. क्वचितप्रसंगी दुष्ट लोकांची निंदा किंवा सज्जनांचे गुणसंकीर्तन करावे. महाकाव्याचे सर्ग हे अतिलघु किंवा

अतिदीर्घ नसावेत तसेच ते आठ सर्गाहून अधिक असावेत. एका सर्गाची रचना ही एका वृत्तात करावी. तसेच सर्गाच्या अंती (वृत्तबदल करून) अन्य वृत्तांमधील पदे रचावीत. अनेक वृत्तांमध्ये रचलेला एक सर्ग सुद्धा (काही महाकाव्यांमध्ये) दिसून येतो. तसेच सर्गाच्या शेवटी भावी सर्गाच्या कथानकाचे सूतोवाच करावे. येथे (महाकाव्यात) जसे शक्य तसे (जसा काव्यात वाव मिळेल तेथे) संध्या, सूर्य, चंद्र, रजनी, प्रदोष (रात्रीची सुरुवात), अंधकार, दिवस, प्रातःकाळ, मध्याह्न, शिकार, पर्वत, ऋतु, वन, सागर, संभोग व विप्रलंभ शृंगार, मुनि, स्वर्ग, नगर, यज्ञ, रणांगणाप्रति गमन, विवाह, सल्ला-मसलत, पुत्रोदय इत्यादींचे सांगोपांग वर्णन करावे. कवीच्या नावावरून किंवा कथानकावरून किंवा नायकावरून किंवा इतर कोणत्या तरी (संबद्ध गोष्टीवरून) महाकाव्याचे नामकरण करावे. यातील सर्गाची नावे ही त्यात येणाऱ्या कथेवरून ठेवावीत. आर्ष महाकाव्यांच्या सर्गांना आख्यान असे नाव दिले जाते.

विश्वनाथाने महाकाव्याच्या विस्तारामध्ये केवळ पर सीमा म्हणजे आठ सर्गापेक्षा जास्त सर्ग असावेत, असे उद्धृत केले आहे. मात्र जास्तीत जास्त किती सर्ग असावेत, हे सांगितलेले नाही. ईशानसंहितेमध्ये महाकाव्याची अपरसीमा तीस सर्गापेक्षा जास्त नसावी, असे नमुद केले आहे. दंडीने स्पष्टपणे नमुद केले आहे की, जर ज्यांचे वर्णन केले गेले आहे, त्यातील काव्यसौंदर्याने पंडीतांचे समाधान होत असेल तर वर्णनांमधील काही भाग वर्णित केला नाही तरी काव्याहानी होणार नाही.¹⁰ भोजाने सुद्धा हेच मत प्रतिपादिले आहे. रुद्रटाने मूळ कथावस्तुचा विच्छेद होणार नाही, तितकेच वर्णन काव्यात अंतर्भूत करावयास सांगितले आहे. काव्याच्या विषयाच्या उपस्थापनाचे दोन प्रकार अवलंबिले जात असत, हे भामहाच्या व दंडीच्या श्लोकांवरून कळून येते. आधी प्रतिनायकाचा वंश, गुण, पराक्रम यांचे वर्णन करून नंतर नायकाच्या गुणांचे संकीर्तन केले जात असे. तसेच आधी नायकाच्या गुणांचे वर्णन करून त्याच्याद्वारे शत्रूचा नाश दाखविला जात असे. भामहाने नायकाचे आधी वंश, पराक्रम, गुण यांचे वर्णन करून दुसऱ्या पात्राच्या उत्कर्षाकरिता त्याचा वध दाखविणे योग्य नाही, असे मत मांडले आहे.¹¹ याचाच अर्थ शत्रूचे अथवा प्रतिनायकाचे गुणसंकीर्तन आधी करू नये असे, भामहाचे मत आहे. मात्र दंडीने हे दोन्ही मार्ग त्यास अभीष्ट असल्याचे सांगितले आहे.¹² यावरून विषयाच्या उपस्थापनाबाबत दोन्ही पद्धती रुढ होत्या आणि त्याबाबत समीक्षकांमध्ये मतभिन्नता होती, असे दिसून येते.

१.४) स्वयं अध्ययनाचे प्रश्न

१) विदग्ध महाकाव्यांच्या विभागांना कोणते नामाभिधान दिले आहे ?

१) सर्ग	२) उच्छ्वास	३) आख्यान	४) अंक

२) महाकाव्यामध्ये खालीलपैकी कोणता रस हा अंगी रस म्हणून असत नाही?

¹⁰ न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति। यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः॥, काव्यादर्श, १.२.

¹¹ नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः। न तस्यैव वधं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्सया॥, काव्यलंकार, १.२२

¹² अ) गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम्। निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः॥, तत्रैव. १.२१.

ब) वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि। तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनं च धिनोति नः॥, तत्रैव. १.२२.

१) शृंगार २) वीर ३) शांत ४) बीभत्स

३) विदग्ध महाकाव्याचे सर्ग किती सर्गापेक्षा जास्त पाहीजेत?

१) सातपेक्षा जास्त २) आठपेक्षा जास्त ३) दहापेक्षा जास्त ४) पंधरापेक्षा जास्त

४) सर्गाच्या कोणत्या भागात वृत्तबदल करण्यास सांगितले आहे?

१) कोठेही नाही २) सुरुवातीस ३) मध्यभागात ४) शेवटी

५) काव्याची सुरुवात कशी करण्यासाठी सुचविले आहे?

१) आशीः २) नमस्क्रिया ३) वस्तुनिर्देश ४) वरील सर्व

६) खालीलपैकी कोणते काव्य हे लघत्रयीपैकी आहे?

१) नैषधीयचरितम् २) शिशुपालवधम् ३) रघुवंशम् ४) किरातार्जुनीयम्

७) खालीलपैकी महाकाव्याचे कोणते स्रोत आहेत ?

१) रामायण २) महाभारत ३) पुराण ४) वरील सर्व

८) खालीलपैकी कोणते काव्य हे बृहत्त्रयी पैकी आहे?

१) मेघदूतम् २) नैषधीयचरितम् ३) कुमारसंभवम् ४) रघुवंशम्

९) खालीपैकी कोणास आदिकवि म्हटले जाते?

१) व्यासऋषि २) कालिदास ३) वाल्मिकी ४) अश्वघोष

१०) बौद्धधर्माच्या प्रचाराकरिता खालीलपैकी कोणत्या कवीने महाकाव्य या माध्यमाचा वापर केला ?

१) हर्ष २) अश्वघोष ३) कालिदास ४) माघ

१.५) पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

या घटकामध्ये महाकाव्यांची लक्षणे सांगत असताना काही पारिभाषिक संज्ञांचा नामोल्लेख आपल्याला आढळतो. त्यांचे विवेचन मुख्य पुस्तकात दिलेले आहे. येथे त्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण दिले आहे.

१) **सर्ग** - महाकाव्यांच्या विभागांना सर्ग म्हणतात.

२) **आख्यान** - आर्ष महाकाव्यांच्या सर्गांना आख्यान असे नाव दिले जाते.

३) **आर्ष महाकाव्य** - ऋषींनी रचलेल्या काव्यांना आर्ष महाकाव्य म्हणतात. ऋषे: इदम्, आर्षम्।

४) **विदग्ध महाकाव्य** – पुराण, इतिहास किंवा आर्ष महाकाव्ये यांमधून घेतलेल्या कथावस्तुला वैदिकोत्तर कवींनी स्वप्रतिभेने नवीन झळाली दिली, संस्कारित केले, म्हणून त्यास विदग्ध महाकाव्य म्हटले जाते.

५) **बृहत्त्रयी महाकाव्य** – प्रसिद्ध पाच महाकाव्यांपैकी आकारविस्ताराने दीर्घ असणाऱ्या भारवीच्या किरातार्जुनीयम्, (१८ सर्ग) माघाच्या शिशुपालवधम् (२० सर्ग) आणि श्रीहर्षाच्या नैषधीयचरितम् (२२ सर्ग) या महाकाव्यांना बृहत्त्रयी म्हटले जाते. यात शास्त्रीय प्रौढता सुद्धा दिसून येते. त्यामुळे ही महाकाव्ये वाचकाच्या बुद्धीला साद घालतात.

६) **लघुत्रयी काव्य** – प्रसिद्ध पाच महाकाव्यांपैकी आकारविस्ताराने लहान असणाऱ्या कालिदासाच्या दोन महाकाव्यांना, कुमारसंभवम् (८ सर्ग) आणि रघुवंशम् यांना तसेच त्यानेच रचलेल्या मेघदूतम् या खंडकाव्याला लघुत्रयी काव्य असे म्हटले जाते. ही हृदयस्पर्शी अधिक असल्याने वाचकाच्या मनाला जास्त साद घालतात.

७) **द्विसंधान किंवा त्रिसंधान काव्य** – एका श्लोकातून श्लेष या अलंकाराच्या सहाय्याने दोन किंवा तीन अर्थ काढून दोन किंवा तीन नायकांचे चरित्र एकाच काव्यात गुंफले जाते, त्यास द्विसंधान किंवा त्रिसंधान काव्य असे म्हणतात.

८) **संधी** - ही नाट्यशास्त्रीय संकल्पना आहे. महाकाव्याच्या किंवा नाट्याच्या सादरीकरणात विषयवस्तूचे पाच घटक (अर्थप्रकृती) (बीज, बिंदू, पताका, प्रकरी, कार्य) आणि विषयवस्तूच्या पाच अवस्था (आरंभ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति, फलागम) यांच्या संयोगाने पाच संधी (मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श किंवा अवमर्श आणि निर्वहण) होतात, असे दशरूपककार धनंजयाचे मत आहे तर त्या दोहोंचा संबंध नाट्यशास्त्राने सांगितलेला नाही. संधींचे उपस्थापन निर्दिष्ट क्रमानेच करणे अपेक्षित आहे. या नाट्यसंधी महाकाव्यात सुद्धा कथानकाची मांडणी करताना दाखवाव्यात, असे साहित्यशास्त्राकारांचे मत आहे. मुखसंधीमध्ये कथानकाचे बीज पेरले जाते. प्रतिमुखसंधीत त्याचे अंकुरण होते. गर्भसंधीत बीज फलित होईल की नाही, अशी संशयात्मक, द्वन्द्ववात्मक परिस्थिती निर्माण होते. फलाच्या प्राप्तीतील विघ्न हे विमर्शसंधीमध्ये दूर केले जातात तर बीजाच्या फलिताची प्राप्ती निर्वहणसंधीमध्ये होते.

९. **द्वयाश्रयमहाकाव्य** - संस्कृत व प्राकृत अशा दोन भाषांमध्ये बद्ध असणाऱ्या महाकाव्यास द्वयाश्रयमहाकाव्य म्हणतात.

१.६) **स्वयं अध्ययनाच्या प्रश्नाची उत्तरे**

घटक ३.४ मधील प्रश्नांची उत्तरे येथे दिली आहेत.

(१) १ - सर्ग

(२) ४ - बीभत्स

(३) २ - आठपेक्षा जास्त

(४) ४ - शेवटी

(५) ४ - वरील सर्व

(६) ३ - रघुवंशम्

(७) ४ - वरील सर्व
(१०) २ - अश्वघोष

(८) २ - नैषधीयचरितम्

(९) ३ - वाल्मिकी

१.७) सारांश - प्रस्तुत घटकातून आपण विदग्ध महाकाव्याचा सामान्य परिचय करून घेतला. या महाकाव्याचे संपूर्ण संस्कृत वाङ्मयातील स्थान आणि त्यांचा उद्भव सुद्धा जाणून घेतला. साहित्यशास्त्राच्या ग्रंथांमध्ये निहित केलेली महाकाव्यांची लक्षणे अभ्यासली. ती लक्षणे लक्ष्यग्रंथांमध्ये, महाकाव्यांमध्ये कशी दिसून येतात, ते सुद्धा पाहिले. तसेच महाकाव्यांच्या निर्मितीच्या प्रदीर्घ प्रवासात त्यात झालेली स्थित्यंतरे सुद्धा अभ्यासली आहेत.

१.८) स्वाध्याय – सरावासाठी प्रश्न

अ) विवेचक टीपा लिहा.

- १) बृहत्त्रयी
- २) आर्ष व विदग्ध महाकाव्ये
- ३) आर्ष काव्यांचे विदग्ध महाकाव्यांच्या निर्मितीमध्ये योगदान

ब) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) महाकाव्यांच्या उद्भवाबद्दलची विविध मते सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) महाकाव्यांची लक्षणे सोदाहरण सविस्तर विशद करा.
- ३) विदग्ध महाकाव्यांचा विकासक्रम विशद करा.

१.९) क्षेत्रीय कार्य

- १) कोणतेही एक विदग्ध महाकाव्य घेऊन त्यास महाकाव्याची लक्षणे कशी लागू होतात, ते दाखवून द्या.

१.१०) अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

- १) उपाध्याय, बलदेव, *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, शारदा निकेतन, वाराणसी, दहावी आवृत्ती, २००१.
- २) करंबळेकर, विनायक वामन, *संस्कृत साहित्याचा सोपपत्तिक इतिहास*, श्री शारदा प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, १९६३.
- ३) वाटवे, केशव नारायण, *संस्कृत काव्याचे पंचप्राण*, मनोहर ग्रंथमाला, पुणे, १९७०.
- ४) शर्मा, उमाशंकर, *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, चौखम्बा विश्वभारती, वाराणसी, २००८.

घटक क्रमांक -२

कालिदासकृत रघुवंशम्
प्रथम सर्ग (श्लोक- १- २५)

२.१ उद्दिष्टे

रघुवंशम् महाकाव्याच्या प्रथम सर्गातील ०१ ते २५ श्लोकांच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांना -

- 1) महाकाव्य या संस्कृत काव्यप्रकाराचा परिचय करून देणे.
- 2) रघुवंशम् महाकाव्याचे स्वरूप जात करून देणे.
- 3) आदर्श राजाच्या गुणवैशिष्ट्यांचे महत्त्व स्पष्ट करून देणे.
- 4) रघुवंशम् महाकाव्यातील विचारांची उपयुक्तता कथन करणे.

२.२ प्रस्तावना

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण महाकाव्याची लक्षणे आणि त्याचे स्वरूप यांचे साहित्यशास्त्रदृष्ट्या अध्ययन केले आहे. तसेच पंचमहाकाव्यांची ओळखदेखील करून घेतली आहे. त्याच अनुषंगाने इ. स. ४ थ्या शतकात होऊन गेलेल्या कालिदासांनी रचलेल्या, प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी महत्त्वपूर्ण असलेल्या रघुवंशम् या महाकाव्याचा द्वितीय घटकात सामान्य परिचय आपण करून घेणार आहोत.

संस्कृत वाङ्मयात काव्य ही अत्यंत व्यापक संकल्पना असून यात दृश्य आणि श्रव्यकाव्य या दोहोंचा समावेश होतो. यापैकी श्रव्यकाव्यात पुन्हा गद्य, पद्य आणि गद्य-पद्यात्मक चम्पू या तीन साहित्यप्रकारांचा समावेश होतो. पद्याचे पुन्हा प्रबंधकाव्य आणि मुक्तकाव्य असे दोन भाग पडतात. यातील प्रबंध काव्याचे पुन्हा महाकाव्य आणि खंडकाव्य असे दोन प्रकार केले जातात. अशाप्रकारे श्रव्यकाव्याच्या पद्यप्रकारातील प्रबंधकाव्याचा एक प्रकार म्हणजे 'महाकाव्य' होय.

रघुवंशम् महाकाव्य १९ सर्गांमध्ये विभागलेले आहे. यात १५६९ श्लोक आहेत. हे महाकाव्य सूर्यवंशातील ३१ राजांच्या शौर्याचे आणि जीवनाचे वर्णन करते. अत्यंत भव्य आणि दयाळू राजा मनूपासून अत्यंत विलासी राजा अग्निवर्णापर्यंतची कथा रघुवंशम् महाकाव्यामध्ये संकलित केली आहे. रघुवंश महाकाव्याचा मूळ स्त्रोत रामायण आहे. परंतु रघुवंशम् महाकाव्याची कथा पद्मपुराणाच्या जवळ आहे. रघुवंशम् हे वीर महाकाव्य आहे. कवीने या महाकाव्यात रघुवंशाच्या उदय आणि अस्ताचे सुंदर वर्णन केले आहे. रघुवंशम् महाकाव्यात एकूण २८+०३=३१ राजांचे वर्णन आहे.

(१) राजा दिलीप (२) रघु (३) अज (४) दशरथ (५) राम (६) कुश (७) अतिथी (८) निषध (९) नल (१०) नभ (११) पुंडरिक (१२) क्षेमधन्वा (१३) देवानीक (१४) अहीनग (१५) पारियात्र (१६) शील (१७) उन्नाभ (१८) वज्रनाभ (१९) शंखण (२०) व्युषिताश्व (२१) विश्वसह (२२) हिरण्यनाभ (२३) कौशल्य (१४) ब्रह्मनिष्ठ

(२५) पुत्रपुष्य (२६) ध्रुवसंधी (२७) सुदर्शन (२८) अग्निवर्ण. येथे रामासह लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न यांच्यासह एकूण ३१ राजांचे वर्णन केले आहे. रघुवंश महाकाव्य एकोणीस सर्गांमध्ये मध्ये विभागलेले आहे. त्यात महाकाव्याची सर्व वैशिष्ट्ये आहेत.

ह्या भरतभूमीस भूषणभूत अशा कविरत्नमालेतील कालिदास हे जगद्विख्यात कवी आहे. त्याने अनेक उत्कृष्ट काव्ये रचिलेली आहेत. त्यात मोठे विस्तीर्ण आणि शृंगार, वीर इ. नानारसांनी परिपूर्ण असे हे रघुवंशनामक काव्य लोकप्रसिद्ध आहे. संस्कृतात जी पंच महाकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यात हे काव्य अग्रगण्य असून संस्कृत व्युत्पत्ती शिकणारे विद्यार्थी प्रथम ह्याच काव्याचा अभ्यास करितात, असे आपणास पहावयास मिळते. ह्या काव्यास रघुवंश असे नाव देण्याचे कारण असे आहे की, सूर्यवंशातील दिलीपराजास नंदिनीनामक वसिष्ठधेनूच्या प्रसादाने रघु ह्या नावाचा महापराक्रमी उदार, धर्मनिष्ठ, आणि नीतिमान् असा एक पुत्र झाला. त्याने मोठ्या शौर्याने सकल भूमंडल जिंकून सार्वभौम पदवी संपादिली, असे वर्णन आहे. ह्या रघूच्या वंशाचे म्हणजे तद्वंशीय राजांचे चरित्र ह्यात वर्णिले आहे. म्हणून ह्यास रघुवंश असे नाव दिले आहे. ह्या काव्याचे सर्ग म्हणजे विभाग एकंदर १९ आहेत. ते सर्व मिळून दिलीप राजापासून ते शेवटच्या अग्निवर्णराजापर्यंत सुमारे अठ्ठावीस राजांचे वर्णन ह्या काव्यात आले आहे. काव्याच्या प्रारंभी सामान्यतः सर्व रघुवंशीय राजांचे एकंदरीने गुणवर्णन करून पुढे अनुक्रमाने एकेक राजाच्या चरित्रवर्णनास आरंभ केला आहे. प्रथम दिलीप, मग रघु, पुढे अज आणि त्यापुढे दशरथ मिळून चार राजांचे चरित्र पहिल्या नऊ सर्गांत वर्णिले आहे. तेथून पुढे प्रभु रामचंद्र ह्याचे अवतारचरित्र सहा सर्गांत वर्णिले आहे. त्यापुढे रामचंद्राचा पुत्र कुश आणि कुशाचा पुत्र अतिथि ह्या दोघांचे चरित्र अनुक्रमे दोन सर्गांत वर्णन पुढे अतिथिराजापासून तो अग्निवर्ण राजापर्यंत एकंदर वीस एकवीस राजांचे चरित्र एकाच म्हणजेच १८ व्या सर्गात संक्षेपाने वर्णिले आहे व शेवटी म्हणजे १९ व्या सर्गात अग्निवर्ण राजाचा शृंगारवर्णन, त्याचा अंतकाळ व त्याच्या गर्भिणी राणीस राज्याभिषेक करून त्याच्या मंत्रिमंडळाने राज्य चालविले, हे सांगून कवीने ह्या काव्याची समाप्ती केली आहे. ह्या काव्यात रघुवंशीय राजांच्या प्रतापाच्या व त्यास संसारात प्राप्त झालेल्या सुखदुःखानुभवाचे वर्णन केले आहे. शृंगार, वीर, करुण इ. सर्व रस प्रसंगाप्रसंगाने कवीने ह्यात आणिले आहेत. सहाव्या सर्गातील इंद्रमतीचे स्वयंवर, नवव्या सर्गातील वसंतोत्सव, १९ व्या सर्गातील अग्निवर्ण राजाची क्रीडा इत्यादिक शृंगाररसाची मुख्यस्थाने आहेत. द्वितीय सर्गातील दिलीपाने सिंहास केलेले स्वदेहार्पण, चौथ्या सर्गातील रघूचा दिग्विजय, बाराव्या सर्गातील रावणाचा वध इ. वीररसाची मुख्यस्थाने आहेत. तसेच आठव्या सर्वातील इंद्रमतीचे मरण, नवव्या सर्गातील मृगयेच्या अंती दशरथाच्या हातून घडलेला तापसपुत्राचा वध, चौदाव्या सर्गातील रामचंद्राने केलेला सीतेचा परित्याग, इ. करुणरसाची मुख्यस्थाने आहेत. याखेरीज युद्ध इ. प्रसंगाने अद्भुत, रौद्र,

भयानक, बीभत्स इ. रस त्या त्या स्थळी उत्कृष्टरीतीने वर्णन केले आहेत. असे कालिदास कवीचे अप्रतिम कविता कौशल, ते ह्या काव्यात सर्वत्र दिसून येते.

प्रौढ व मधुर वर्णरचना, वर्णन करण्याची शैली, निरनिराळ्या रसांचा आविर्भाव, वगैरेमुळे 'रघुवंश' हे काव्य कालिदासाच्या सर्व काव्यांत श्रेष्ठ होय.

२.३ विषयविवेचन-

२.३.१ भाषांतर

शब्द व त्याचा अर्थ ह्यांचे सम्यक् ज्ञान होण्यासाठी (मी) शब्द व त्यांचा अर्थ ह्यांच्याप्रमाणे नित्य संबंध असलेले, जगाचे आईवडील असलेले पार्वती व भगवान शंकर यांना नमस्कार करतो. || १ ||

कोठे सूर्यापासून उत्पन्न झालेला वंश आणि लहानसान विषयात चालणारी (माझी), बुद्धी. अज्ञानामुळे (मी) लहानशा नावेने तरून जाण्यास कठीण अशा समुद्राला तरून जाण्याची इच्छा करणारा आहे. ||२||

(शिवाय मी) मूर्ख/अज्ञानी, कवीच्या यशाची इच्छा करणारा, उंच मनुष्याच्या हाताला येणाऱ्या फलाकरिता हात वर करणाऱ्या, ठेंगू माणसाप्रमाणे उपहासाला पात्र होईन ||३||

किंवा (तथापि) प्राचीन कवींनी आपल्या वाणीरूपी दरवाजा बनविलेल्या ह्या (रघु-) वंशात वज्राने छिद्र पाडलेल्या मण्यात (रत्नात) धाग्याप्रमाणे माझा संचार आहे. ||४||

तो मी (कालिदास) जन्मापासून शुद्ध असलेल्या, फळप्राप्तीपर्यंत उद्योग करीत राहणाऱ्या, समुद्रापर्यंत पृथ्वीवर शासन (राज्यकारभार) असणाऱ्या, स्वर्गापर्यंत रथाचा मार्ग असलेल्या (रघूच्या वंशाचे मी वर्णन करतो). ||५||

विधिपूर्वक अग्नीत आहुती देणाऱ्या, याचकांच्या इच्छेनुसार दान देणाऱ्या, अपराधानुसार शासन (शिक्षा) करणाऱ्या, योग्यकाळी जागे होणाऱ्या (रघूच्या वंशाचे मी वर्णन करतो). ||६||

दान देण्यासाठी धनसंचय करणाऱ्या, सत्यासाठी अल्प भाषण करणाऱ्या, कीर्तीकरिता विजयाची इच्छा करणाऱ्या, संततिप्राप्तीसाठी गृहस्थाश्रम स्वीकारणाऱ्या, (रघूच्या वंशाचे मी वर्णन करतो.) || ७ ||

बालपणी विद्याभ्यास करणाऱ्या, तारुण्यात विषयोपभोगाची इच्छा बाळगणाऱ्या, म्हातारपणी मुनींची वृत्ती धारण करणाऱ्या (व) अन्तकाली योगाच्याद्वारे (परमात्म्याचे ध्यान करीत) देहत्याग करणाऱ्या, (रघूच्या वंशाचे मी वर्णन करतो.) ||८||

वाणीचे वैभव कमी असूनही त्यांच्या (रघुवंशीय राजांच्या) गुणांच्याद्वारे कानावर येऊन (काव्य लिहिण्याचे) धाडस करण्यास प्रवृत्त झालेला, (मी कवी कालिदास), रघूच्या वंशाचे वर्णन करतो. ||९||

गुणदोषांची चांगल्याप्रकारे पारख करणारे सज्जन, विद्वान लोक त्या (रघुवंश काव्या) ला ऐकण्यास पात्र आहेत, कारण सोन्याची शुद्धता किंवा काळसरपणा, हिणकसपणादेखील अग्नीत दिसून येतो. ||१०||

विद्वानांमध्ये पूज्य वैवस्वत नावाचा मनू वेदांतील ॐकाराप्रमाणे राजांमध्ये पहिला (राजा) होऊन गेला.

||११||

ज्याप्रमाणे क्षीरसागरातून चंद्र (उत्पन्न झाला) (त्याप्रमाणे) पवित्र अशा त्याच्या कुळामध्ये अतिशय पवित्र, राजांमध्ये श्रेष्ठ (असा) दिलीप नावाचा राजा जन्मास आला. ||१२||

रुंद छातीचा, बैलासारखे (मांसल व पुष्ट) खांदे असलेला, शालवृक्षाप्रमाणे उंच (व) विशाल बाहू असलेला (असा तो) आपल्या कर्माला अनुकूल शरीर धारण केलेला जणूकाय (मूर्तिमंत) क्षत्रिय धर्मच. ||१३||

(राजा दिलीप) सर्वाहून अधिक अशा बलाने, सर्वांना दिपवून टाकणाऱ्या तेजाने, सर्वाहून उंच अशा शरीराने मेरू पर्वताप्रमाणे पृथ्वीला आक्रमून, स्थित राहिला होता. ||१४||

(तो दिलीप राजा) शरीराला साजेशी बुद्धी असलेला, बुद्धीला अनुरूप विद्याभ्यास असलेला, विद्याभ्यासास अनुरूप कार्य करणारा, (आणि) आरंभलेल्या कार्यानुरूप फलनिष्पत्ती असलेला (असा होता). ||१५||

भयंकर आणि मनोहर अशा राजाला साजेशा गुणांनी तो (राजा दिलीप) नोकर-चाकर इत्यादी लोकांना आणि मगर इ. जलचर प्राणी व रत्ने यांच्यामुळे समुद्राप्रमाणे भीतिप्रद व आश्रय करण्यास योग्य असा आदरणीय झाला. ||१६||

नियमन करणाऱ्या चाकाच्या धावेप्रमाणे व्यवहार असणारी त्याची प्रजा मनूच्या काळापासून चालत आलेल्या न्याय्य मार्गापासून थोडीशीही, काडीभरसुद्धा ढळली नाही (बाजूला गेली नाही). ||१७||

ज्याप्रमाणे सूर्य हजारो पटींनी (पाऊसस्वरूपात) वर्षाव करण्यासाठी/ देण्यासाठी (पृथ्वीकडून) जल/ पाणी घेतो. (त्याप्रमाणे) तो (दिलीप राजा) प्रजेच्या समृद्धीसाठीच त्यांच्यापासून (विविधप्रकारचा) कर घेत असे. ||१८||

त्या (दिलीप राजाची) (चतुरंग-हत्ती-घोडे-रथ-पायदल) सैनिक असा (एक मोठा) लवाजमा (होता), (तसेच) प्रयोजनसिद्धीचे साधन म्हणून केवळ दोनच (गोष्टी होत्या) (१) शास्त्रांमध्ये नित्य (प्रवेश करणारी) बुद्धी आणि (२) धनुष्यावर चढविलेली प्रत्यंचा (धनुष्यबाण). ||१९||

सल्लामसलती, खलबते गुप्त ठेवणाऱ्या, भाव व संकेत गुप्त असलेल्या त्या (दिलीप राजाचे) राजकीय धोरण (साम-दाम-भेद-दण्ड उपायविषयक कार्य) पूर्वजन्मीच्या संस्काराप्रमाणे कार्याच्या परिणामानुसार (फलानुसार) अनुमानावे लागे. ||२०||

तो (दिलीप) निर्भय होऊन (न घाबरता) स्वतःचे संरक्षण करीत असे, निरोगी अवस्थेत धर्माचरण करीत असे, निर्लोभीपणे संपत्ती मिळवित असे, आसक्तिरहित होऊन सुखाचा उपभोग घेत असे. ||२१||

तो (दिलीप) ज्ञान असूनही मौन बाळगत असे, सामर्थ्य असूनही क्षमा करीत असे, दान देत असूनही (त्याच्याठिकाणी) आत्मप्रशंसेचा अभाव असे, (ह्याप्रमाणे) त्याचे (परस्परविरोधी) गुण गुणांशी असणाऱ्या साहचर्यामुळे जुळ्या भावंडाप्रमाणे (होते.) ||२२||

विषयांच्या आहारी न गेलेल्या, (विविध) विद्यांमध्ये पारंगत असलेल्या, कर्तव्यदक्ष असलेल्या, त्या राजाला म्हातारपणाशिवाय वृद्धत्व आले होते. ||२३||

तो (राजा) प्रजालोकांची शिक्षणाची व्यवस्था करीत असल्यामुळे, (त्यांचे) संरक्षण करीत असल्यामुळे, पालनपोषण करीत असल्यामुळे (प्रजेचा) पिता होता, (त्यांचे) मातापिता फक्त जन्मदाते होते. ||२४||

समाजधारणेकरिता अपराध्यांना शिक्षा करणाऱ्या, (आणि) संतानप्राप्तीसाठी विवाह करणाऱ्या, त्या विद्वान राजाचे (अर्थ व काम देखील) धर्मच होते. ||२५||

२.३.२ कालिदास जीवनचरित्र, काळ आणि ग्रंथसंपदा

कालिदास संस्कृतभाषेचा एक महाकवी व नाटककार आहे. कालिदासाने स्वतःविषयी आपल्या ग्रंथांत कुठेच माहिती दिलेली नाही. त्याचे विश्वसनीय चरित्रही उपलब्ध नाही. त्यामुळे त्याच्या स्थलकालाविषयी विद्वानांत मतभेद निर्माण झाले आहेत. काही विद्वानांनी प्राचीन परंपरेला अनुसरून कालिदास ख्रिस्त-पूर्व पहिल्या शतकात होऊन गेला, असे मानले आहे. ते मानतात, की शकारी विक्रमादित्याच्या पदरी असलेल्या नवरत्नांपैकी तो एक होता. या विक्रमादित्याने सनपूर्व ५७ मध्ये आपल्या नावाचा विक्रमसंवत् सुरू केला. उज्जयिनी ही त्याची राजधानी असून कालिदासाचे वास्तव्यही याच नगरीत होते. पण काही पंडितांच्या मते कालिदास हा गुप्त घराण्यातील द्वितीय चंद्रगुप्त विक्रमादित्य याच्या आश्रयाला होता. या विक्रमादित्याने इ. स. ३८० ते ४१३ या कालखंडात राज्य केले. म्हणून कालिदास ४ व्या शतकाच्या शेवटी व पाचव्या शतकाच्या आरंभी झाला असला पाहिजे, असे ते म्हणतात.

कालिदासाच्या कालाप्रमाणेच त्याच्या स्थलाबाबतही विद्वानांत एकमत नाही. बंगाल, ओडिसा, मध्यप्रदेश व काश्मीर या चारी प्रदेशांतले लोक आपापल्या भागात त्याचे वास्तव्य सांगतात. पण मध्यप्रदेश किंवा काश्मीर या दोनच प्रदेशात त्याचे वसतिस्थान असण्याचा संभव आहे. ऋतुसंहारम् खंडकाव्यातील वर्णन मध्यप्रदेशातील ऋतूंशीच जुळणारे आहे. मेघदूतम् खंडकाव्यात मेघाला मार्ग सांगण्याच्या निमित्ताने त्याने मध्यप्रदेशातील अनेक स्थळांचे व उज्जयिनीचे आत्मीयतेने वर्णन केले आहे. त्यावरून विद्वानांनी उज्जयिनी हेच कालिदासाचे निवासस्थान मानले आहे.

कालिदासाला हिमालयाचेही बरेच आकर्षण दिसते. कुमारसंभवम् महाकाव्याचे सर्व कथानक व मेघदूतम् खंडकाव्याचा उत्तरार्ध हिमालयाशी संबंधित आहे. रघुवंशम्, अभिज्ञानशाकुंतलम् व विक्रमोर्वशीयम् यांतही अनेक ठिकाणी हिमालयाचा संबंध आलेला आहे. म्हणून काही पंडित त्याला

काश्मीरचा निवासी मानतात. कालिदासाचा जन्म कदाचित पहाडी प्रदेशात झाला असावा व पुढे तो मध्यप्रदेशात येऊन स्थायिक झाला असावा.

कालिदासाच्या वैयक्तिक जीवनाबद्दलची माहिती अनुमानांच्या आधारेच मिळवावी लागते. त्याचा जीवनवृत्तांत, त्याचे कवित्व, चातुर्य व औदार्य यांबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित असून, त्यांपैकी एक दंतकथा पुढीलप्रमाणे-

कालिदास हा ब्राह्मणाचा मुलगा. तो सूरूप, सुदृढ आणि बुद्धिमान होता. लहानपणीच आईवडिलांचे निधन झाल्यामुळे एका गवळ्याने त्याचा सांभाळ केला. त्यामुळे त्याच्यावर विद्येचे संस्कार झाले नाहीत. जवळच्या नगरीतील एका राजकन्येचे लग्न तेथील प्रधानाने कपट करून त्या देखण्या पण विद्याविहीन मुलाशी लाऊन दिले. पुढे त्या राजकन्येने आपल्या मूर्ख पतीची निर्भर्त्सना करून त्याला कालीदेवीची उपासना करण्यास पाठविले. कालीच्या उपासनेमुळे त्याला कवित्व, विद्वत्त्व व कालिदास हे नाव मिळाले. तो परत आल्यावर पत्नीने त्याला विचारले. 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः?' 'तुझ्या वाणीत काही विशेष आहे का?' तात्काळ त्याने 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' या आरंभाचे 'कुमारसंभवम्,' महाकाव्य कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा' या आरंभाचे 'मेघदूतम्' खंडकाव्य आणि 'वागर्थविव संपृक्तौ' या आरंभाचे 'रघुवंशम्' महाकाव्य अशी तीन काव्ये उत्तरादाखल अचूक म्हणून दाखविली. पुढे तो आपल्या बुद्धिवैभवाचे निमित्त झालेल्या आपल्या पत्नीशी मातृभावनेनेच वागू लागला. त्यामुळे चिडून जाऊन तिने त्याला शाप दिला, की 'एका स्त्रीच्या हातूनच तुझा मृत्यू होईल.

यानंतर कालिदास स्वैरपणे वागू लागला. एकदा कुमारदास नावाच्या आपल्या मित्राला भेटण्यासाठी तो सिंहलद्वीपात गेला असता तिथल्या एका गणिकेकडून त्याला समजले, की 'कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते' एका कमलावरच दुसऱ्या कमलाची उत्पत्ति होते, असे ऐकले आहे. पण कधी पाहिले नाही, या श्लोकार्थाची पूर्ती करणाऱ्याला राजाने मोठे बक्षीस जाहीर केले आहे. कालिदासाने लगेच पुढील श्लोकार्थ रचून ती समस्यापूर्ती केली-' बाले तव मुखाम्भोजात् कथमिन्दीवरद्वयम् 'तुझ्या मुखकमलावर दोन (नेत्ररूपी) निळी कमळे दिसतात हे कसे?' त्यावर ती गणिका आश्चर्यचकित झाली. समस्यापूर्तीचे बक्षीस आपल्यालाच मिळावे म्हणून तिने कालिदासाचा खून करविला. पण तो गुन्हा उघडकीस आला. कुमारदासाला हे समजताच मित्रप्रेमामुळे त्याने कालिदासाच्या चितेवर स्वतःला जाळून घेतले.

ऐतिहासिकदृष्ट्या वरील आख्यायिकेत काही तथ्य नाही. त्यामुळे विश्वसनीय आख्यायिकांच्या अभावी, कालिदासाच्या ग्रंथांवरून त्याच्यासंबंधी माहिती गोळा करावी लागते. कारण प्रत्येक ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेचे, मतांचे व स्वभावाचे प्रतिबिंब त्याच्या ग्रंथात पडत असते, हे तत्त्व आता सर्वमान्य झालेले आहे. त्यानुसार त्याच्या वाङ्मयातील उल्लेखांवरून त्याच्या चरित्राविषयी पुढील अनुमाने निघू शकतात.

कालिदासाचा जन्म ब्राह्मण कुळात झाला होता. तो माळव्यातील उज्जयिनी नगरीत राहत असे. तो राजकवी असून शिवभक्त होता. त्याचे शिक्षण त्याकाळच्या एखाद्या गुरुकुलात झाले असावे. श्रुती, स्मृती, इतिहास, पुराणे, सांख्य, योग, वेदान्त, ज्योतिःशास्त्र, कामशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, व्याकरण,

अर्थशास्त्र, संगीत, चित्रकला, इ. शास्त्रांचा आणि कलांचा त्याला उत्तम परिचय होता. राजदरबार व श्रीमंत लोक यांची त्याला सूक्ष्म माहिती होती. विद्या व विद्यागुरू यांच्याबद्दल त्याला नितांत आदर होता.

भावकवी, महाकवी व नाटककार या तीनही भूमिका कालिदासाने सारख्याच बजवल्या आहेत. 'ऋतुसंहारम्' निसर्गवर्णनपर खंडकाव्य, मेघदूतम् हे खंडकाव्य, कुमारसंभवम् व रघुवंशम् ही दोन महाकाव्ये आणि अभिज्ञानशाकुंतलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् ही नाटके या त्याच्या प्रसिद्ध साहित्यकृती आहेत.

२.३.३ रघुवंशम् महाकाव्याचे कथानक

प्रस्तावना: कालिदासाने रघुवंशम् हे संस्कृत महाकाव्य रचलेले आहे. या महाकाव्यात रघूच्या वंशात जन्मलेल्या २८ राजांचे वर्णन एकोणीस सर्गामध्ये केलेले आहे. यामध्ये दिलीप, रघु, दशरथ, राम, कुश आणि अतिथी यांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. या सर्वांनी समाजात आदर्श निर्माण करण्यात यश मिळवले आहे. त्यात रामाचे विस्ताराने वर्णन केलेले आहे.

मूळ कवी वाल्मिकी यांनी रामाला नायक बनवून रामायण या आर्ष महाकाव्याची रचना केली. ज्याचे अनुसरण जगातील अनेक कवी आणि लेखकांनी त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत केले आणि रामाची कथा त्यांच्या पद्धतीने मांडली. कालिदासांनी रामाची कथा लिहिली असली तरी, या कथेत त्यांनी एकही पात्र नायक म्हणून अधोरेखित केलेले नाही. त्यांनी आपल्या 'रघुवंशम्' या काव्यग्रंथात संपूर्ण राजवंशाची कथा रचलेली आहे, जी दिलीप राजापासून सुरू होते आणि अग्निवर्णावर संपन्न होते. अग्निवर्णाच्या मृत्यूनंतर आणि त्याच्या गर्भवती पत्नीच्या राज्याभिषेकानंतर हे महाकाव्य संपन्न होते.

रघुवंशम् महाकाव्याचे कथानक

'रघुवंशम्' महाकाव्याचे कथानक दिलीप आणि त्याची पत्नी सुदक्षिणा यांच्या वसिष्ठ ऋषींच्या आश्रमातील प्रवेशाने सुरू होते. राजा दिलीप श्रीमंत, सद्गुणी, हुशार आणि बलवान तसेच कर्तव्यनिष्ठ आहे. तो सर्वगुणसंपन्न आहे. पण तो अपत्यरहित आहे. अपत्यप्राप्तीचा आशीर्वाद मिळावा म्हणून वसिष्ठ ऋषी दिलीप राजाला कामधेनु गायत्रीची कन्या नंदिनीची सेवा करण्यास सांगतात. रोजच्या प्रमाणे नंदिनी जंगलात भटकत असते आणि दिलीप राजादेखील तिच्यासोबत तिच्या संरक्षणासाठी जातो. दरम्यान, सिंहाला नंदिनीला आपले खाद्य बनवायचे आहे, हे दिलीप राजाच्या लक्षात येते. तेव्हा दिलीप स्वतःला सिंहापुढे अर्पण करतो आणि सिंहाला त्याचे अन्न बनवण्याची प्रार्थना करतो. सिंह प्रार्थना स्वीकारतो आणि त्यांना मारण्यासाठी त्याच्यावर झेप घेतो. त्याच्यावर झेप घेऊन सिंह गायब होतो. तेव्हा नंदिनी सांगते की, तिने दिलीप राजाची परीक्षा घेण्यासाठी हा भ्रम निर्माण केला होता. दिलीप राजाच्या सेवेवर नंदिनी प्रसन्न होऊन त्याला पुत्रप्राप्तीसाठी आशीर्वाद देते. राजा

दिलीप आणि सुदक्षिणा नंदिनीचे दूध सेवन करतात आणि त्यांना पुत्रप्राप्ती होते. या प्रतिभावान पुत्राचे नाव रघु आहे. या रघू राजाच्या शौर्य आणि पराक्रमामुळे हा वंश रघुवंश म्हणून ओळखला जातो.

कालिदासांनी त्यांच्या 'रघुवंशम्' महाकाव्यात रघुच्या शौर्याचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. अश्वमेध यज्ञाच्या घोड्यासाठी त्याने इंद्राशी युद्ध केले आणि त्याची सुटका केली. विश्वजित यज्ञ पूर्ण करून त्यांनी आपली सर्व संपत्ती दान केली होती. जेव्हा त्याच्याकडे पैसे शिल्लक नव्हते, तेव्हा एके दिवशी ऋषिपुत्र कौत्स आला आणि त्याने त्याच्या गुरूंना दक्षिणा देण्यासाठी १४ कोटी सोन्याची नाणी मागितली. या ब्राह्मणाचे समाधान करण्यासाठी रघूने कुबेरावर हल्ला करण्याचे ठरवले. ही माहिती मिळताच कुबेर घाबरले आणि त्यांनी स्वतः रघू राजाची तिजोरी भरली. रघूने संपूर्ण निधी ब्राह्मणाला (कौत्साला) प्रदान केला. पण त्या ब्राह्मणपुत्राने फक्त १४ कोटी सोन्याची नाणीच स्वीकारली.

रघू राजाचा पुत्र अजदेखील खूप शूर होता. तो विदर्भातील राजकन्या इंद्रुमतीच्या स्वयंवरास गेला आणि तिला पत्नी बनवले. कालिदासांनी या स्वयंवराचे सुंदर वर्णन आपल्या महाकाव्यामध्ये केलेले आहे. अजाचे राजकौशल्य पाहून रघूने आपले सिंहासन त्याच्या हाती दिले आणि वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला. रघूप्रमाणेच अज राजाही कुशल राजा झाला. त्यांची पत्नी इंद्रुमती हिच्यावर त्यांचे अतूट प्रेम होते. एकदा नारदजी आनंदी मनःस्थितीत आपल्या वीणेसह आकाशमार्गाने फिरत होते. योगायोगाने त्यांच्या वीणेतील एक फूल तुटून बागेत फिरत असलेल्या राणी इंद्रुमतीच्या डोक्यावर पडले. त्यामुळे तिचा मृत्यू झाला. इंद्रुमतीपासून वियोग झाल्यावर राजा अजदेखील व्याकूळ झाला आणि शेवटी त्याने जलसमाधी घेतली.

कालिदास यांनी 'रघुवंशम्' महाकाव्याच्या आठ सर्गांमध्ये दिलीप, रघु आणि अज यांच्या चरित्रावर प्रकाश टाकलेला आहे. नंतर त्यांनी दशरथ, राम, लव आणि कुश यांची कथा वर्णन केलेली आहे. राम लंकेहून परत येत असताना सीतेला पुष्पकविमानातून दंडकारण्य आणि पंचवटी ही स्थळे दाखवत होते, जिथे त्यांनी सीतेचा शोध घेतला होता.

अयोध्येची भूतकाळातील कीर्ती आणि सदयस्थितीचे वर्णन कवीने कुशाच्या स्वप्नातून केलेले आहे.

रघुवंशम् महाकाव्याच्या अंतिम सर्गात म्हणजेच १९ व्या सर्गात रघुवंशाचा शेवटचा राजा अग्निवर्णाच्या सुख-विलासांचे चित्रण करण्यात आले आहे. अग्निवर्णाच्या उद्दामपणाची उंची एवढी आहे की, जेव्हा लोक राजाला भेटायला येतात तेव्हा अग्निवर्णाने खिडकीबाहेर पाय पसरवले होते. सार्वजनिक अनादराचा परिणाम राज्याच्या अधोगतीला कारणीभूत होतो. अग्निवर्णाचा न्हास झाला. त्याला क्षयरोग झाला व त्यामुळे त्याचा मृत्यू झाला. यासाठी कालिदासाचे स्पष्टीकरण असे आहे

की, अग्निवर्णाचे वडील सुदर्शन यांनी आपल्या राज्याची अशी सुंदर मांडणी केली होती की, अग्निवर्णाला काही उरले नाही, तेव्हा त्याच्या इच्छा-वासना प्रबळ होऊ लागल्या आणि तो अधोगतीकडे वाटचाल करीत राहिला.

अग्निवर्णाच्या मृत्यूनंतर आणि त्याच्या गर्भवती पत्नीच्या राज्याभिषेकानंतर हे महाकाव्य संपते.

आशय: इतिहास इतिहास घडवित असतो, हे सत्य आहे. हे या महाकाव्याच्या कथानकातून अनुभवास येते.

२.३.४ कालिदासविरचित रघुवंशम् महाकाव्य सारांश

संस्कृत कवी कालिदास सर्वांना परिचित आहे. पण कालिदासाबद्दल विश्वसनीय व अचूक माहिती कोठेच सापडत नाही. काही विद्वान त्याला इ.स. च्या पहिल्या शतकातला मानतात, तर काही विद्वान इ.स. ३८० ते ४२३ या काळातील मानतात. मध्यप्रदेश अथवा काश्मीर यांपैकी एका प्रदेशात त्याचे वास्तव्य असावे, असे म्हटले जाते. कारण या दोन ठिकाणांचे भौगोलिक वर्णन त्याच्या काव्यांमध्ये सापडते. नाटककार व कवी या दोन्ही भूमिका कालिदासाने समर्थपणे पेललेल्या दिसतात. कालिदासाची शैली, काव्यसौंदर्य, त्यातील भावुकता, निसर्ग व मानव यांच्यातील अतूट संबंध याबद्दल अनेकांनी लिहिलेले वाचावयास मिळते. रघुवंशम्, कुमारसंभवम् ही दोन महाकाव्ये, मेघदूतम्, ऋतुसंहारम् ही दोन खंडकाव्ये आणि अभिज्ञानशाकुंतलम्, विक्रमोर्वशीयम् आणि मालविकाग्निमित्रम् ही तीन नाटके अशी विविधतेने नटलेली साहित्यसंपदा कालिदासाने रचलेली आहे.

रघुवंशम् महाकाव्याचा सारांश

कालिदासाने रघुवंशम् हे संस्कृत महाकाव्य रचलेले आहे. या महाकाव्यात रघूच्या वंशात जन्मलेल्या २८ राजांचे वर्णन एकोणीस सर्गामध्ये केलेले आहे. यामध्ये दिलीप, रघु, दशरथ, राम, कुश आणि अतिथी यांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. या सर्वांनी समाजात आदर्श निर्माण करण्यात यश मिळवले आहे. त्यात रामाचे विस्ताराने वर्णन केलेले आहे.

सर्ग १-२: - आत्मविश्वासाला साजेल अशा लीनतेने आरंभ करून, निपुत्रिक दिलीपराजास

कामधेनूकन्या नंदिनीच्या निरलस, जीवनसमर्पणाच्या सेवेमुळे झालेली पुत्रपाप्ती

सर्ग ३-५: - रघूचे बालपण, राज्याभिषेक, दिग्विजय आणि अश्वमेध यज्ञ

सर्ग ५-८: - अज-इंदुमतीचा स्वयंवरपूर्वक विवाह, स्वर्गीय माला हृदयावर पडून इंदुमतीचा मृत्यू,

अजाचा करुण विलाप आणि आत्महत्या

सर्ग ९: - श्रावणबाळ-हृत्येमुळे शापित दशरथाचे जीवन

सर्ग १०-१५: - रामायणाची करुणोदात्त कथा

सर्ग १६: - कुशाला राज्यलक्ष्मीचे स्वप्नात दर्शन, अयोध्येची पुनःस्थापना आणि कुशाचा

राज्यकारभार

सर्ग १७-१८: - कुशाचे वंशज आणि पुढील एकवीस राजे यांची राजवट

सर्ग १९: - सुदर्शनाचा पुत्र अग्निवर्ण या विलासी पण कलावंत राजाच्या मृत्यूने अखेर

सर्ग पहिला

या सर्गाचा प्रारंभ मंगलाचरणाने होतो. त्यानंतर कवीचे आत्मनिवेदन व रघुवंशाच्या मोठेपणाचे तसेच कीर्तीचे वर्णन येते. राजा दिलीपाचे कीर्तीवर्णन - पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेने राजा दिलीप-पत्नी सुदक्षिणा हिच्यासह कुलगुरु वसिष्ठांच्या आश्रमात जाणे व वसिष्ठ आश्रमवर्णन येते. वसिष्ठांसमोर दिलीप आपली इच्छा प्रदर्शित करतो. तेव्हा महर्षी वसिष्ठ दिलीपाला पुत्रप्राप्तीसाठी कामधेनूकन्या नंदिनीची मनोभावे सेवा करण्यास सांगतात.

सर्ग दुसरा

या सर्गात वसिष्ठांच्या आश्रमात जाऊन महाराजा दिलीप-राणी सुदक्षिणादेखील कामधेनूकन्या नंदिनी गायीची सेवा करू लागते - नंदिनीवर सिंहाचा हल्ला, सिंह-दिलीप संवाद, दिलीपाची प्राणार्पण करण्याची तयारी व नंदिनी-दिलीप संवाद, नंदिनीकडून दिलीपाला वरदान- महर्षी वसिष्ठांच्या आदेशावरून दिलीपाने नंदिनीच्या दुधाचे प्राशन करणे- व्रतसमाप्तीनंतर होमहवन - महर्षी वसिष्ठ व गुरुपत्नी अरुंधती यांना तसेच कामधेनू व तिची कन्या नंदिनीला प्रदक्षिणा घालून सर्वांचा शुभाशीर्वाद मिळवून राजा दिलीपचा सुदक्षिणेसह अयोध्या नगरीत प्रवेश - यानंतर काहीकाळाने सुदक्षिणेची गर्भधारणा इ. वर्णन आले आहे.

सर्ग तिसरा

या सर्गात राजा दिलीप व राणी सुदक्षिणा यांच्या पुत्राचा (रघूचा) जन्म व त्याचे शिक्षण -अश्वमेध यज्ञाच्या अश्वाचे इंद्राकडून अपहरण - रघू व इंद्र यांच्यातील युद्धाचे वर्णन आलेले आहे.

सर्ग चौथा

या सर्गात महाराजा रघूच्या कीर्तीचे वर्णन - रघूच्या दिग्विजयाचे वर्णन-'विश्वजित' यज्ञाचे वर्णन आले आहे.

सर्ग पाचवा

या सर्गात रघूने वरतंतुशिष्य कौत्साला केलेल्या धनदानाचे वर्णन -हत्तीच्या रूपात असलेल्या प्रियंवद नावाच्या गंधर्वाला अजाकडून मिळालेल्या मोक्षाचे वर्णन - रघुपुत्र अजाचे विदर्भाकडे जाण्याचे वर्णन आलेले आहे.

सर्ग सहावा

या सर्गात इंद्रमती स्वयंवरवर्णन- स्वयंवरासाठी जमलेल्या विविध देशातील राजांची वैशिष्ट्ये वर्णलेली आहेत.

सर्ग सातवा

या सर्गात अज - इंद्रमती यांचा विवाह - त्यामुळे नाराज झालेल्या इतर राजांशी अजाचे झालेल्या युद्धाचे वर्णन आलेले आहे.

सर्ग आठवा

या सर्गात अजाकडे राज्याची जबाबदारी सोपवून रघूचे मोक्षप्राप्तीसाठी योगीजनांबरोबर आश्रमाकडे निघून जाणे- महर्षी नारदांच्या वीणेवरील फुलाची माळ पडल्यामुळे इंद्रमतीचा मृत्यू - अजविलाप-यानंतर इंद्रमती मूळात एक अप्सरा असल्याची व स्वर्गीय माळेमुळे तिला पुन्हा मुक्ती मिळाल्याची कथा अजाला गुरूकडून कळणे हे वर्णन आले आहे.

सर्ग नववा

या सर्गात दशरथाच्या दक्ष व न्यायी राज्यकारभाराचे वर्णन- मगध, कौशल, केकय या देशांच्या राजकन्यांशी राजाचा विवाह -शिकारीसाठी गेलेल्या दशरथ राजाकडून चुकून श्रावणाबाळाचा वध व त्यामुळे त्याच्या दुःखी मातापित्याकडून दशरथ राजाला मिळालेला शाप (शाप- दशरथाला म्हातारपणी पुत्रशोक सहन करावा लागेल) असा कथाभाग येतो.

सर्ग दहावा

या सर्गात अपत्यरहित अशा दशरथाच्या राज्यकारभाराचे वर्णन- दशरथाकडून पुत्रकामेष्टी यज्ञप्रारंभ- याचवेळी रावणाकडून त्रस्त झालेल्या देवांचे भगवान विष्णूकडे क्षीरसागरात जाणे - देवतांकडून विष्णूची स्तुती व रावणाच्या अत्याचाराचे वर्णन, त्यामुळे दशरथाच्या पुत्राकडून रावणाचा वध होईल भगवान विष्णूकडून आश्वासन- दशरथ राजाच्या यज्ञसमाप्तीनंतर यज्ञपुरुषाचे सोन्याची थाळी घेऊन प्रकट होणे- महाराजा दशरथाने यज्ञपुरुषाकडून दिलेला प्रसाद कौसल्या, कैकेयी व सुमित्रा राण्यांना देणे- दशरथाच्या पुत्रांचा जन्म, नामकरण, इ. संस्कार, बाललीला - राजकुमार रामातील सद्गुण व महाराज दशरथाच्या वैभवाचे वर्णन आले आहे.

सर्ग अकरावा

या सर्गात महर्षी विश्वामित्र यांच्या यज्ञाचे राक्षसांपासून संरक्षण करण्यासाठी पित्याची आज्ञा घेऊन राम-लक्ष्मण यांचे आश्रमाकडे जाणे- वाटेत 'ताडका' राक्षसीचा वध-विश्वामित्रांकडून रामाला विविध

अस्त्रांची प्राप्ती- महर्षी विश्वामित्राच्या आश्रमात मारीच व सुबाहूचा वध - यज्ञसमाप्ती -राजा जनकाकडून निमंत्रण, जनकाच्या नगरीकडे जाताना गौतम ऋषींची पत्नी अहल्या हिचा उद्धार -जनकाच्या नगरीत राम लक्ष्मण - यज्ञस्थळी जाणे, रामाकडून शिवधनुष्याचा भेद, सीतेचा रामाशी, लक्ष्मणाचा ऊर्मिलेशी, भरताचा मांडवीशी, शत्रुघ्नाचा श्रुतकीर्तीशी विवाह, परशुराम-राम यांच्यातील संवाद, नववधूसह राजधानीत प्रवेश एवढ्या घटना घडतात.

सर्ग बारावा

या सर्गात रामाचे वनवासागमन, दशरथाचा स्वर्गवास-चित्रकूटावर राम-भरत भेट, भरत रामाच्या पादुका सिंहासनावर ठेवणे प्रसंग- इंद्रपुत्र जयंत कावळ्याच्या रूपात सीतेला त्रास देतो तेव्हा चिडलेला राम बाण मारून त्याला एकाक्ष करतो तो प्रसंग, विराधाचा वध, पंचवटीतील निवास - शूर्पणखा प्रसंग - रामाकडून खर, दूषण, त्रिशिरा इत्यादी राक्षसांचा वध, सीताहरण, कबंध राक्षसाचा वध, राम व सुग्रीव यांची मैत्री, वालीचा वध, हनुमानाचा लंकाप्रवेश, रामाला मिळालेला सीतेचा संदेश - राम-बिभीषण यांची भेट, सेतूबांधणी, लंकेवर आक्रमण - रावणपुत्र मेघनाद, कुंभकर्ण, रावण यांचा वध, रामाचा विजय यांचे वर्णन येते.

सर्ग तेरावा

या सर्गात लंका विजयानंतर पुष्पक विमानातून रामाचे अयोध्येकडे प्रस्थान (येणे) - सैन्यासहित भरताकडून रामाचे स्वागत याचे वर्णन येते.

सर्ग चौदावा

या सर्गात रामाची त्याच्या परिवारातील इतरांशी भेट व राज्याभिषेकाचे वर्णन - राक्षसांच्या घरी राहिलेल्या सीतेचा स्वीकार केला एवढी गोष्ट वगळता प्रजाजन रामाच्या गुणांची प्रशंसा करतात, अशी माहिती भद्र नावाच्या दूताकडून रामाला मिळणे- त्यामुळे कर्तव्यदक्ष रामाकडून अनिच्छेने लक्ष्मणाकरवी सीतात्याग - सीता-लक्ष्मण संवाद - लक्ष्मण गेल्यावर सीतेचा विलाप ऐकून वाल्मीकीकडून सांत्वन - स्वआश्रमात घेऊन जाणे - सीतेचे स्वतःला तपाचरणात गुंतविणे - राम आपले विरहाचे दुःख बाजूला ठेऊन राज्यकारभारामध्ये व्यस्त असल्याचे वर्णन येते.

सर्ग पंधरावा

या सर्गात रामाच्या न्यायपूर्ण राज्याचे वर्णन, शत्रुघ्नाकडून लवणासुराचा वध, लव- कुश यांचा जन्म - रामाकडून शंबुकाचा वध, अश्वमेध यज्ञास प्रारंभ, यज्ञप्रसंगी महर्षी वाल्मीकीकडून रामाला लवकुशांचा परिचय- सीतेचे यज्ञस्थळी येऊन आपल्या निर्मल चारित्र्याची परीक्षा देण्याच्या वेळी पाताळात

अंतर्धान पावणे- यज्ञसमाप्ती - रामाचे आपल्या वारसदारांना राज्य विभाजित करून देणे आणि स्वतः प्राणत्याग करणे, याचे वर्णन आले आहे.

सर्ग सोळावा

या सर्गात रामाच्या वंशजांचा परस्परांतील व्यवहार -अयोध्यास्थित देवतेच्या आवाहनावरून कुशाचा अयोध्येचे पुनर्वसन करण्याचा व तेथे निवास करण्याचा निर्णय - त्यानुसार महाराज कुशाचे कुशावती नगरी ब्राह्मणांकडे सोपवून सैन्य व परिवारासह अयोध्येत येणे- कुशाकडून अयोध्येचा जीर्णोद्धार, पूजन, प्रवेश आणि निवास - ग्रीष्मवर्णन, कुशाचा जलविहार- कुशाचा एक दागिना पाण्यात पडणे-सापांचा राजा कुमुद याची बहीण कुमुद्वती हिने पाण्यात पडलेला कुशाचा दागिना कुतूहल म्हणून उचलून आणणे - कुमुद्वती -रामपुत्र कुश विवाह इ. वर्णन यात आलेले आहे.

सर्ग सतरावा

या सर्गात कुशाचा पुत्र 'अतिथी' याचा जन्म- त्याच्या संस्कारांचे वर्णन- कुशाचे इंद्राला युद्धात साहाय्य करण्यासाठी जाणे- दुर्जय राक्षसाचा वध व त्यावेळी स्वतः च कुशाचे स्वर्गात जाणे- कुमुद्वतीचेदेखील कुशापाठोपाठ स्वर्गागमन - त्यामुळे अतिथीला राज्याभिषेक - महाराजा अतिथीचे व्यक्तिमत्त्व, राज्यवैभव, अश्वमेध यज्ञ याचे वर्णन आहे.

सर्ग अठरावा

या सर्गात अतिथीचे पुत्र व कुशाचे नातू यांची वंशावली - निषध-नल-नभ-पुण्डरीक-क्षेमधन्वा-देवानीक-अहीनग-पारियात्र-शील-उन्नाभ-वज्रणाभ-शंखण-व्युषिताश्व-विश्वसह-हिरण्यनाभ-कोसल्य-ब्रह्मिष्ठ-पुत्र- पुष्य-ध्रुवसंधी-सुदर्शन. ध्रुवसंधी मृत्यु - सुदर्शनाचा लहान वयातच राज्याभिषेक -सुदर्शन-पाणिग्रहण संस्कार इ. वर्णन आले आहे.

सर्ग एकोणिसावा

या सर्गात महाराज सुदर्शनपुत्र अग्निवर्ण राज्याभिषेक आणि महाराज सुदर्शन संन्यासाश्रम स्वीकार- पित्याकडून संपन्न राज्यप्राप्ती -त्यामुळे अग्निवर्ण विलासी-व्यसनाधीन-व्यसनांमुळे त्याला क्षयरोगप्राप्ती व त्यातच त्याचा मृत्यु व त्याच्या गर्भवती राणीला सिंहासनावर बसवून सर्व मंत्रीगण व प्रजाजन नव्या राजाची प्रतीक्षा करतात, असे वर्णन आले आहे.

२.४ स्वयं अध्ययनाचे प्रश्न

1. रघुवंशम् या महाकाव्यात ----- सर्ग आहेत.
1) १९ ब) २० क) १७ ड) १८
2. रघुवंशम् या महाकाव्यात प्रथम रघुवंशीय राजा म्हणून ----- चे वर्णन आले आहे.
अ) मनू वैवस्वत ब) लक्ष्मण क) दिलीप ड) रघु
3. ----- यांनी दिलीप राजास नंदिनी गायीची सेवा करण्यास सांगितले होते.
अ) वसिष्ठ ब) कपिल क) पिंगलाचार्य ड) कामदेव
4. कालिदास यांनी ----- या महाकाव्याची रचना केलेली आहे.
अ) शिशुपालवधम् ब) रघुवंशम् क) किरातार्जुनीयम् ड) सीताचरितम्
5. रघुवंशम् या महाकाव्यात ----- रस हा प्रमुख आहे.
अ) शांत ब) वीर क) हास्य ड) रौद्र
6. अरुंधतीच्या पतीचे नाव काय होते?
अ) जमदग्नी ब) गौतम क) वसिष्ठ ड) सांदिपनी
7. रघुवंशम् महाकाव्यातील पहिल्या सर्गात कोणत्या राजाचे वर्णन आलेले आहे ?
अ) अग्नीवर्ण ब) दिलीप क) दशरथ ड) लक्ष्मण
8. क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व च अल्पविषया -----।
अ) गतिः ब) रीतिः क) प्रगतिः ड) मतिः
9. रघुवंशम् महाकाव्यात दिलीप राजास वसिष्ठ यांनी कोणत्या गाईच्या कन्येची सेवा करण्यास सांगितले होते?
अ) कामधेनु ब) कपिला क) पिंगला ड) नंदिनी
१०. रघुवंशम् हे महाकाव्याची कथा ----- मधून घेतलेली आहे.
अ) पुराणातून ब) महाभारतातून क) रामायणातून ड) वेदातून

२.५ परिशिष्ट-

छंद- अनुष्टुप

देवता- शिव पार्वती

लेखक- कालिदास

प्रथम सर्ग- १५ श्लोक

प्रकार- महाकाव्य

उपजीव्यकाव्य- रामायण

नायक- दिलीप

नायिका- सुदक्षिणा

अंगिरस- शृंगार

रीती- वैदर्भी

गुण- प्रसाद

रघुवंशम् प्रथम सर्ग - प्रमुख पात्र

दिलीप- राजा

रघू- दिलीपचा पुत्र

अज- रघुचा पुत्र

दशरथ- अजाचा पुत्र

वसिष्ठ- रघुकुळाचे कुलगुरू

सुदक्षिणा- मगधदेशाची राजकुमारी

नंदिनी - कामधेनूची कन्या

रघुवंशम्- प्रथम सर्ग मुख्य संदर्भ

रघुवंशम् हे पंच महाकाव्यांतील महत्त्वपूर्ण महाकाव्य आहे.

रघुवंशम् महाकाव्यातील प्रथम सर्गातील अंतिम श्लोकात प्रहर्षिणी छंद आहे.

रघुने विश्वजित नामक यज्ञ केला होता.

नंदिनीने २१ दिवस दिलीप राजाची परीक्षा घेतली.

सिंहाचे नाव कुंभोदर होते. तो शिवभक्त होता.

रघुवंशातील प्रथम राजा वैवस्वत मनू हा होता.

२.६ स्वयं अध्ययनाच्या प्रश्नांची उत्तरे

१. अ) १९

२) अ) मनू वैवस्वत

३) अ) वसिष्ठ

४) ब) रघुवंशम्

५) ब) वीर

६) क) वसिष्ठ

७) ब) दिलीप ८) ड) मति:

९) अ) कामधेनु १०) क) रामायणातून

२.७ सारांश- या घटकातून आपण रघुवंशम् हे महाकाव्याची ओळख करून घेतली. या महाकाव्याचे संस्कृत महाकाव्यप्रकारातील स्थान व महत्त्व जात करून घेतले. रामायण आणि पद्मपुराणातून घेतलेल्या कथानकात कवी कुलगुरू कालिदासांनी आपल्या बुद्धिमत्तेप्रमाणे महाकाव्य निकष व तत्कालीन परिस्थितीनुसार योग्य असे बदल करून १९ सर्गांमध्ये रघुवंशीय २८ राजांचे केलेले वर्णन आहे. व प्रथम सर्गामध्ये उद्धृत केलेली रघुवंशीय राजांची आणि दिलीप राजाची गुणवैशिष्ट्ये सविस्तर अध्ययन केलीत.

२.८ स्वाध्याय

भाषांतर श्लोक:-

१) अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा बिना ॥

प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥

२) रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादते हि रसं रविः ॥

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥

३) त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥

मोठे प्रश्न

- 1) कालिदासविरचित रघुवंशम् महाकाव्याचे कथानक लिहा.
- 2) रघुवंशीय राजाची गुणवैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- 3) दिलीप राजाचे गुणविशेष कथन करा.
- 4) कालिदासांचे जीवनचरित्र, काळ आणि साहित्यसंपदा यावर सविस्तर निबंध लिहा.

२.९ क्षेत्रीय कार्य

- १) रघुवंशम् महाकाव्याच्या मूलाधार ग्रंथांचा अभ्यास करणे.
- २) रामायण आर्ष महाकाव्यावर लिहलेल्या मराठी टीकांचे संकलन करण्यासाठी नजीकच्या ग्रंथलयास भेटी देणे.
- ३) कालिदास-ग्रंथसंपत्तीबद्दलची माहिती विविध माहितीस्रोताच्या आधारे संकलित करणे.

२.१० अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

(अ) प्राथमिक संदर्भग्रंथ-

1. कालिदासविरचित, रघुवंशमहाकाव्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
2. कालिदासविरचित, बोरवणकर आणि किंजवडेकर (संपा.), रघुवंश (सर्ग-१), चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे

(ब) दुय्यम संदर्भग्रंथ-

1. द्विवेदी कपिलदेव, संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, रामनारायणलाल विजयकुमार २, कटरा रोड, इलाहाबाद- २११००२
2. त्रिपाठी रमाशंकर, संस्कृत साहित्य का प्रामाणिक इतिहास, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
3. सहाय राजहंस, संस्कृत साहित्य कोश, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

घटक क्रमांक - ३
माघकृत शिशुपालवधम्
द्वितीयः सर्गः (श्लोक - २६ - ५०)

३.१) उद्दिष्टे -

शिशुपालवधाच्या द्वितीय सर्गाच्या निवडक श्लोकांच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांना -

- १) महाकाव्य या संस्कृत काव्यप्रकाराची ओळख होईल.
- २) संस्कृत कवी माघाची लेखनशैली व त्याच्या काळातील महाकाव्याचे स्वरूप यांची ओळख होईल.
- ३) प्राचीन राजनैतिक विचार बलरामाच्या संवादातून कळून येतील.
- ४) प्राचीन पौराणिक कथांची ओळख होईल.

३.२) प्रस्तावना

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण महाकाव्याच्या लक्षण आणि स्वरूप यांचा साहित्यशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास केला आहे. आणि पंचमहाकाव्यांचा साधारण परिचय सुद्धा करून घेतला आहे. त्याच अनुषंगाने इ.सनाच्या आठव्या शतकात महाकाव्याचे बदलते स्वरूप माघाच्या काव्यातून द्योतित होते. या घटकात प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी शिशुपालवधम् या महाकाव्याचा विशेषत्वाने परिचय आणि ग्रांथिक वाचन आपण करून घेणार आहोत.

संस्कृत वाङ्मयात काव्य ही अत्यंत व्यापक संकल्पना असून यात दृश्य म्हणजे रूपक (नाटक, प्रकरण, प्रहसन, इत्यादी) आणि श्रव्यकाव्य या दोहोंचा समावेश होतो. यापैकी श्रव्य काव्यात पुन्हा गद्य, पद्य आणि गद्य-पद्यात्मक चम्पू या तीन वाङ्मयप्रकारांचा समावेश होतो. पद्याचे पुन्हा प्रबंधकाव्य आणि मुक्तकाव्य असे दोन भाग पडतात. यातील प्रबंध काव्याचे पुन्हा महाकाव्य आणि खंडकाव्य असे दोन प्रकार केले जातात. अशाप्रकारे, श्रव्यकाव्याच्या पद्यप्रकारातील प्रबंधकाव्याचा एक प्रकार म्हणजे 'महाकाव्य' होय.

३.३) विषयविवेचन-

३.३.१ भाषांतर -

मंद बुद्धीचे लोक सुद्धा ग्रंथाचे अध्ययन करून सहा गुण, तीन शक्ति आणि सिद्धी आणि तीन प्रकारचे उदय यांचे स्पष्टीकरण देण्यास समर्थ ठरतात. (एखाद्या) कार्याचा साधक-बाधक विचार न करणाऱ्या (करता) (परंतु, तरीसुद्धा त्या कार्याबद्दल) प्रभावशाली बोलणाऱ्या मनुष्याच्या वाणीचा संभार हा ध्येयापासून च्युत ज्याचा बाण झाला आहे, अशा धनुर्धारी मनुष्याच्या (पोकळ) वल्गनेप्राणे व्यर्थ असतो. ज्याप्रमाणे बौद्धांचा आत्मा (नामक संकल्पना) कार्यरूपीशरांमध्ये / सर्व निर्मिलेल्या शरीरांमध्ये पाच अंग भाग सोडून अन्य नसतो त्याप्रमाणे राजाचा मंत्र (नामक संकल्पना) हा समस्त कार्यरूपीशरांमध्ये पाच अंगभाग सोडून नसते. सर्वांगे झाकलेली असताना सुद्धा ज्याप्रमाणे भिन्ना योद्धा शत्रूकडून भेद केला जाईल (मारले जाऊ), या शंकेने प्रदीर्घकाळ (युद्धभूमीवर) तग धरू शकत नाही त्याप्रमाणे सर्व बाजूंनी गुपित

ठेवले असता सुद्धा मसलत ही इतरांकडून भेजली जाईल या शंकेने प्रदीर्घकाळ तग धरू शकत नाही. स्वतःचा उदय आणि शत्रूची हानि एवढीच राजनीति आहे. त्या (नीतीचा) स्वीकार करून वाणीचा विस्तार केला जातो. मोठ्या लोकांचे अतिशय उत्कर्षाने सुद्धा समाधान होत नाही. येथे चंद्राच्या उदयाची आकांक्षा असणारा संपूर्ण समुद्र हा उदाहरण आहे. थोड्याशा सुद्धा संपत्तीने जो (स्वतःस आपण) सुस्थितीत आहोत, असे मानणारा होतो त्याच्या तिला (संपत्तीला) (आपण आपली) इतिकर्तव्यता पार पाडली आहे, असा (मानणारे) (त्याचे) दैव वृद्धीगत करत नाही, असे मी मानतो. शत्रूचा समूळ संहार न करणाऱ्या मानी लोकांची उन्नती होत नाही. काळ्याकभिन्न अंधाराचा नाश करणारा सूर्य तेथे उदाहरण आहे. विरुद्ध पक्षाला नेस्तनाबूत न करता प्रतिष्ठा खरोखर दुर्लभ आहे. पाणी धूळीस चिखलाप्रत न नेता थांबत नाही. जोपर्यंत एक सुद्धा शत्रू जीवंत आहे तोपर्यंत कोठून सुख मिळणार? कारण राहू देवांच्या समोर चंद्राला त्रास देतो. कृत्रिम मित्र आणि शत्रू हे (सहज आणि प्राकृत मित्र आणि शत्रू यांपेक्षा) महत्वाचे असतात कारण ते (काही) कारणांमुळे/कामांमुळे (मित्र आणि शत्रू) झालेले असतात. तसेच सहज आणि प्राकृत मित्र आणि शत्रू सुद्धा होतात. उपकार करणाऱ्या शत्रू बरोबर तह करावा, अपकार करणाऱ्या मित्राबरोबर करू नये; उपकार आणि अपकार हे खरोखर या दोघांचे (म्हणजे शत्रूचे आणि मित्राचे) लक्षण जाणावे. हे हरि, रुक्मिणीला हरण करणाऱ्या तुड्याकडून चैद्य राजा शत्रू बनविला गेला आहे. खोलवर रुजणाऱ्या शत्रूत्वरूपी वृक्षाची स्त्रिया ही खरोखर मोठी मूळे असतात. सूर्य निघून गेला आहे अशा मेरु पर्वताच्या तटभागांना ज्याप्रमाणे अंधकार घेरतो त्याप्रमाणे भौमाला जिकण्यासाठी तू (द्वारकेतून) गेला असता त्याने हया नगरीला (द्वारकेला) घेरले. त्याने (शिशुपालाने) बभ्रूच्या पत्नीचे अपहरण केले, ते हे बोलायला सुद्धा नको. कारण पापी लोकांच्या कथा सुद्धा अमंगल करण्यास खरोखर समर्थ असतात. अशाप्रकारे आपल्याकडून तो दुखविला गेला आहे आणि वारंवार आपल्याला (सुद्धा) दुखविले आहे. (अशाप्रकारे) तो श्रुतश्रवसाच्या मुलगा (त्याच्या) क्रियेने शत्रू झाला आहे. जी माणसे क्रोधित शत्रूशी वैर करून उदासीन राहतात, ते वाळलेल्या गवतावर अग्नीला टाकून, वाऱ्याला सम्मुख होऊन झोपतात. जो क्षमाशील मनुष्य (आहे) (तो) कमी प्रमाणात किंवा एकदा केल्या गेलेल्या अपराधाला खूशाल क्षमा करो, (परंतु) वारंवार केल्या जाणाऱ्या अपराधाला कोण क्षमा करेल ? (कोणीही करणार नाही.) इतर वेळी स्त्रीचे ज्याप्रमाणे लज्जायुक्त असणे हे भूषण आहे त्याप्रमाणे पुरुषाचा इतर वेळी क्षमाशीलता हा गुण आहे. मात्र, रतिक्रीडेमध्ये स्त्रीचा ज्याप्रमाणे निलाजरेपणा हा गुण आहे त्याप्रमाणे पुरुषाचा अपमानामध्ये पराक्रम हा गुण आहे. जो शत्रूने केलेल्या अपमानामुळे झालेल्या दुःखामुळे जळणारा, ज्याने जगू नये असा असताना सुद्धा जो जगतो, त्या आईला दुःख देणाऱ्या मनुष्याचा अजन्म असू दे (तो जन्मालाचा न येवो.) पायाने तुडविली गेलेली धूळ जी उठून (उडून) (तिला तुडविणाऱ्या माणसाच्या) डोक्यावर जाऊन बसते, ती धूळ अपमान झाला असताना सुद्धा स्वस्थ, शांत राहणाऱ्या मनुष्यापेक्षा श्रेष्ठ होय. ज्याप्रमाणे जाति, क्रिया आणि गुण यांच्याद्वारे कोणतेही व्यवहाररूप प्रयोजन न साधणारा, केवळ नावासाठी असणारा, मनाला वाटले म्हणून नाव ठेवलेला/मनमानी शब्द असतो त्याप्रमाणे (स्वतःच्या) जाति, क्रिया आणि गुण यांच्याद्वारे कोणतेही प्रयोजन न साधणारा मनुष्याचा जन्म केवळ नामधारी/ नावासाठी असतो. पर्वतामध्ये उंची आहे. (मात्र) इतर (गुण) नाही. समुद्रामध्ये खोली आहे (मात्र) हे (उंची)

नाही. महान पुरुषांमध्ये (मात्र) (त्यांना) न उल्लंघण्याचे ते दोन्ही (मोठेपणा आणि गांभीर्य) कारण आहेत. समान अपराध असून सुद्धा राहू सूर्याला उशीराने ग्रासतो (तर) चंद्राला लगेचच ग्रासतो. हे जे आहे ते (चंद्राच्या) सौम्यपणाचे स्पष्ट फलित आहे. सारहीन गोष्टीचे उदाहरण म्हणजे गवताप्रमाणे असणारा दीन मनुष्य होय. अगदी थोडा सुद्धा वायुरूपी शत्रू जवळ आला असता स्वतःहून वाकतो, नत होतो.

३.३.२ कवी सामान्य परिचय-

कवि माघाचे शिशुपालवधम् हे महाकाव्य संस्कृत भाषेतील नावाजलेल्या पंचमहाकाव्यांपैकी एक म्हणून गणले जाते. प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी कुमारसंभव आणि रघुवंश यांना मेघदूतम् या खंडकाव्यासहित त्यांच्या लहान ग्रंथ-विस्तारामुळे लघुद्वयी तर किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम् आणि नैषधीयचरितम् यांना त्यांच्या मोठ्या ग्रंथ-विस्तारामुळे बृहत्त्रयी म्हटले जाते. संस्कृत महाकाव्याच्या विकासक्रमात पहिली दोन महाकाव्ये ही कविकुलगुरु कालिदासप्रणित असून त्यामध्ये विषयवस्तूच्या मांडणीपेक्षा (manner) विषयवस्तूवर (matter) जास्त लक्ष केंद्रित केलेले दिसते तर शेवटच्या दोन महाकाव्यांमध्ये विषयवस्तूपेक्षा विषयमांडणीवर जास्त लक्ष कवींनी दिलेले आहे. विषयवस्तू हा पांडित्याच्या आविष्कारासाठी आणि प्रदर्शनासाठी वापरलेला दिसतो. तसेच काव्याची सहजता, साधेपणा, नैसर्गिक सौंदर्य यांची जागा भपकेदारपणा, अलंकारांची रेलचेल, अतिसौंदर्यीकरण आणि त्यामुळे निर्माण झालेली कृत्रिमता यांनी घेतली. कवींनी स्वतःच्या अभिव्यक्तीपेक्षा पांडितांच्या प्रशंसेकडे जास्त लक्ष केंद्रित केले आणि काव्यांनी वाचकांच्या मनापेक्षा बुद्धीला जास्त साद घातली. यांमधील संधिदुवा म्हणजे भारवीचे काव्य होय. यात या दोहोंचा समतोल त्याने साधलेला दिसतो. मात्र भारवीनंतरच्या कवींनी विषयाच्या मांडणीला आकर्षित करण्याकरिता अवघड, रोजच्या वापरात नसलेले शब्दप्रयोग, शब्दच्छल, अलंकार, अतिशयोक्तिपूर्ण कविकल्पना, काव्यबंध तसेच पाल्हाळिक वर्णन अशा वेगवेगळ्या क्लृप्त्या योजल्याने काव्यातील सहज सौंदर्य झाकोळून गेलेले आहे. राजदरबारी पांडितांच्या पसंतीस उतरण्याकरिता केलेल्या या प्रयत्नांबरोबरच विषयवस्तूला ताणून राजोपयोगी विषयांची चर्चा सुद्धा यांत अंतर्भूत केलेली दिसते. त्यामुळे वाल्मीकीसारख्या निसर्गकवींसमोर किंवा कालिदासासारख्या सहज कवींसमोर नंतरच्या कवींचे काव्य हे दरबारी काव्य किंवा पांडिती काव्य वाटल्यावाचून राहत नाही. अशा कवींमध्ये माघाचा अंतर्भाव होतो.

पांडितांच्या पसंतीस उतरल्यामुळेच पांडितांनी निव्वळ एकाच कलाकृतीने अजरामरत्व मिळालेल्या माघावर मुक्तकंठे अनेक स्तुतीसुमने उधळली आहेत. जसे, संस्कृत भाषेतील नावाजलेल्या पहिल्या दहा श्रेष्ठ कवींमध्ये त्याची गणना केली जाते.¹³ तसेच कवींमध्ये श्रेष्ठ म्हणून जरी कालिदासाचे नाव प्रख्यात असले तरी श्रेष्ठ काव्य म्हणून माघाच्याच काव्याचे नाव घेतले जाते.¹⁴ त्याच्या काव्याच्या प्रथम नऊ सर्गांचे वाचन संपले असता एकही शब्द नूतन असा राहत नाही. म्हणजेच त्याने पहिल्या नऊ सर्गांमध्ये संस्कृत

¹³ आदौ कालिदासः स्यादश्वघोषस्ततःपरम् । भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः॥

माघरत्नाकरौ पश्चाद्हरिश्चन्द्रस्तथैव च । कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दशाः॥

¹⁴ पुरुषेषु चम्पा, नगरीषु लङ्का, नदीषु गङ्गा, नृवरेषु रामः । रामासु रम्भा, पुरुषेषु विष्णुः काव्येषु माघः, कवीषु कालिदासः।

भाषेचा संपूर्ण शब्दसंग्रह रिता केला आहे.¹⁵ काव्यांमध्ये उपमा अलंकाराच्या उपयोगाकरिता कालिदास प्रसिद्ध आहे, भारवि अर्थगौरवासाठी सर्वश्रुत आहे, कवि दंडी पदलालित्यासाठी नावाजला जातो, तर हे तीनही गुण एकत्रितरित्या केवळ माघाच्या काव्यात आढळतात.¹⁶ माघ या शब्दावर हेमंत ऋतूतील माघ महिन्याचा श्लेष साधून राजशेखराने मोठ्या खूबीने म्हटलें आहे की, माघाचे काव्य वाचून कोण बरे कंपित होत नाही ?¹⁷ भारतीय सौर महिन्यांपैकी माघ महिन्यात हेमंत ऋतु असतो. उबदार कपडे न घातल्यास एखादा माणूस थंडीने जसा कुडकुडतो त्याप्रमाणे माघाचे काव्य वाचून भल्या भल्या कवींना कंप सुटतो. माघ महिन्याप्रमाणे संपूर्ण जगास कंपित करण्यास माघ सक्षम आहे.¹⁸ साक्षात ज्याचे अनुकरण करीत किंवा स्पर्धा करीत माघ महाकाव्य लिहिण्यास उद्युक्त झाला, त्या भारवीला सुद्धा त्याने मागे टाकले आहे, असे भारवि आणि माघ या शब्दांच्या श्लेषात्मक अर्थातून द्योतित केले जाते. भारवि हे जसे एका कवीचे विशेषनाम आहे तसाच त्या शब्दाचा व्युत्पत्तीने अर्थ रवीचे म्हणजे सूर्याचे (रवेः) तेज (भा) असा सुद्धा होतो. आणि माघ या शब्दाचे सुद्धा दोन अर्थ होतात, एक म्हणजे कवीचे विशेषनाम आणि दुसरा म्हणजे भारतीय सौर महिना. जोपर्यंत माघ महिना उजाडत नाही तोपर्यंत सूर्याचे तेज प्रखर असते. परंतु एकदा का माघ महिना आला की सूर्याचे तेज निस्तेज होते. या प्राकृतिक नियमावरून कवींनी माघाची प्रशंसा केली आहे की, जोपर्यंत माघाचा उदय होत नाही तोपर्यंत भारवीचे तेज झळाळते आणि एकदा का माघाचा उदय झाला की भारवीचे तेज हे माघ महिन्यातील सूर्याच्या तेजाप्रमाणे निस्तेज होते.¹⁹ मुरारीच्या (कृष्णाच्या) पायांची इच्छा असल्यास पाप (अघ) करू नये (मा) आणि मुरारीच्या (मुरारी नामक कवीच्या) पदांची (पद जाणण्याची) इच्छा असल्यास माघाच्या काव्यात रत व्हावे.²⁰

अशाप्रकारे उत्तुंग काव्यकल्पना, समृद्ध शब्दसंचय, प्रखर बुद्धिमत्ता, शब्दालंकार आणि अर्थालंकारांचा चपखल आणि सढळ वापर, वृत्तांचे वैविध्य, शब्द आणि ध्वनि यांचा सुयोग्य समेक, माधुर्य आणि ओजस्व गुणांनी साधलेले भाषेचे सौष्ठव अशा विविध गुणांमुळे कवि माघ हा नेहमीच संस्कृत पंडितांचा आवडता कवि ठरला आहे.

१) माघाची वैयक्तिक माहिती – बोटावर मोजण्याजोगे काही कवी सोडल्यास संस्कृत कवी सामान्यतः स्वतःबद्दल विस्ताराने काहीही सांगत नाही. स्वतःचे कुलनाम, आई-वडील किंवा गुरुचे नाव, फार-फार तर राजाश्रय देणाऱ्या राजाचे नाव, गावाचे नाव इत्यादी त्रोटक माहिती ही त्यांच्या स्वतःच्या लेखणीतून आपल्याला कळते. त्या माहितीतून कवीच्या आयुष्याबद्दल व्यवस्थित किंवा पूर्ण चित्र तयार करण्याकरिता आपल्याला अंतःपुरावे, बाह्य पुरावे, किं वदतीं इत्यादींवर अवलंबून रहावे लागते.

परंतु माघाने आपल्या काव्याच्या शेवटी येणाऱ्या पुष्पिकांमधून स्वतःच्या वंशाबद्दल थोडी माहिती दिलेली आहे. त्यानुसार राजा श्रीधर्मलाभाच्या पदरी पुण्यकर्म करणारा, सदैव अनासक्त दृष्टी असणारा,

¹⁵ नवसर्गगते माघे नवो शब्दो न विद्यते।।

¹⁶ उपमा कालिदासस्य, भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणः।।

¹⁷ माघेनैव च माघेन कम्पः कस्य न जायते।।

¹⁸ माघो माघः इवाशेषं क्षमः कम्पयितुं जगत् । श्लेषामोदभरं चापि सम्भावयितुमीश्वरः।।

¹⁹ तावद् भाः भारवेः भाति यावन् माघस्य नोदयः । उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव।।

²⁰ मुरारिपदचिन्ता चेति माघे रतिं कुरु । मुरारिपदचिन्ता चेत् माघे रतिं कुरु।।

मनात कोणतेही किल्मिष नसणारा जण दुसरा राजा/देव असा सुप्रभदेव नावाचा सर्वाधिकारी (प्रमुख मंत्री) होता.²¹ ज्याप्रमाणे तथागत बुद्धाची सम्यक, संक्षिप्त व योग्य वचने सामान्य लोकांनी अनुरोध न करिता व स्वतःच्या हिताच्या इच्छेने स्वीकारली त्याप्रमाणे राजा श्रीमालाने मंत्री सुप्रभदेवाची योग्य वेळी (सल्लामसलतीच्या वेळी) योग्य, मोजकी, पथ्य अशी वचने (सल्ला/मंत्रणा) अनुरोध न करता, स्वतःच्या हिताच्या इच्छेने स्वीकारली.²² त्या सुप्रभदेवाचा दत्तक नावाचा उदात्त, क्षमाशील, मृदु स्वभावाचा, धर्मपरायण मुलगा होता, ज्याला पाहून लोक व्यासांच्या अजातशत्रूबद्दलच्या (युधिष्ठिराबाबतच्या) गुणग्राही वचनांचा स्वीकार करीत.²³ सर्वांना आधार देण्याच्या त्यांच्या गुणामुळे त्यांना सर्वाश्रय हे दुसरे गुणाधारीत नाव प्राप्त झाले होते. ते खरोखर सज्जनांमध्ये श्रेष्ठ आणि अद्वितीय असे होते. त्यांच्या (दत्तकाच्या) मुलाने म्हणजे माघाने श्री शब्द हा ज्याचा सर्गसमाप्तीसूचक लक्षण आहे, असे लक्ष्मीपतीच्या (विष्णूच्या) चरित्राचे संकीर्तन करणारे, शिशुपालवधम् नावाचे सुंदर काव्य सुकवींच्या दुर्लभ किर्तीच्या इच्छेने रचले आहे.²⁴

या कविवंशवर्णनावरून आपणास असे कळून येते की, माघाचा एका लब्धप्रतिष्ठित राजमंत्र्याच्या घराण्यात जन्म झाला होता. त्याचे आजोबा हे श्रीधर्मलाभ नामक राजाचे समकालीन होते. त्याच्या आजोबांचे नाव सुप्रभदेव आणि वडीलांचे नाव दत्तक होत. त्याचे पूर्वज हे सत्शील आणि परोपकारी वृत्तीचे होते. सुकवी म्हणून यश किर्ती मिळविण्याच्या हेतूने त्याने हे काव्य लिहिले होते. आता श्रीधर्मलाभ राजाचा वंश, स्थळ आणि काळ कळल्यास माघाचा सुद्धा स्थळ-काळ कळून येईल. मात्र शिशुपालवधाच्या उपलब्ध हस्तलिखित प्रतींमध्ये श्रीधर्मलाभ राजाच्या उल्लेखास श्रीमाल, धर्मलाभ, धर्मतात, धर्मनाभ, धर्मनाथ, श्रीवर्मलात असे अनेक पाठभेद उपलब्ध होतात. त्यामुळे राजाच्या काळावरून माघाचा काळ ठरविताना अनेक अडचणी येतात. त्यामुळे इतर बाह्य पुराव्यांचा आधार घ्यावा लागतो. यामध्ये प्रभावकचरितम् हे श्रीप्रभाचंद्राच्या (तेराव्या शतकाचा उत्तरार्ध) ग्रंथात माघाच्या आजोबांबद्दल, सुप्रभदेवाबद्दल उल्लेख आढळतो. यात ते ज्यांच्या पदरी मंत्री होते त्या राजाचे नाव श्रीवर्मलात असे सांगितले आहे.²⁵ त्यांचा माघ हा नातू असून तो राजा भोजाचा समकालीन होता, त्याचे गाव श्रीमाल किंवा भिल्लमालव (आजच्या गुजरात राज्यात) असे होते, असे उल्लेख आढळतात. तसेच शिशुपालवधाच्या काही हस्तलिखितांच्या प्रतींच्या सर्गात पुष्पिकेमध्ये त्याच्या गावाचा उल्लेख श्रीभिल्लमालव असा केलेला असून माघास महावैय्याकरणी असे संबोधले आहे.²⁶ माघ महावैय्याकरणी असल्याची प्रतीति त्याचे काव्य वाचताना जागोजागी येते. याचबरोबर बल्लालसेनाचा भोजप्रबंध व मेरुतुंगाचार्याचा प्रबंधचिंतामणि या ग्रंथात सुद्धा माघाचे उल्लेख आणि

²¹ सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्मलाभस्य बभूव राजः। असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा।।शि.व., सर्ग २., कविवंश वर्णनम्, १, पृ. ३.५.

²² काले मितं तथ्यमुदकपथ्यं तथागतस्येव जनः सचेताः। विनानुरोधात् स्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचः चकार।।तत्रैव, २.

²³ तस्याभवद् दत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः। यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोर्वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीये।। तत्रैव, ३.

²⁴ श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु। तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः काव्यं व्यधत् शिशुपालवधाभिधानम्।।तत्रैव, ५, पृ. ३.६,

²⁵ अस्ति गुर्जरदेशो....। तत्र श्रीमालमित्यस्ति पुरं मुखमिव क्षितेः। तत्रास्ति.... नृपः श्रीवर्मलाताख्यः ...। तस्य सुप्रभदेवोऽस्ति मन्त्री मिततपाः

किल। प्रभावकचरित, १४.५-१०.

²⁶ इति श्रीभिल्लमालववास्तव्यदत्तकसुनोर्महावैय्याकरणस्य माघस्य कृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये...

त्याच्याविषयी आख्यायिका आढळतात. या कथांमधून तो अत्यंत दानशूर व आतिथ्यशील होता आणि तसेच त्याच्या दानशूरतेमुळे त्याला आयुष्याच्या शेवटी दारिद्र्यात दिवस काढावे लागले, असे दिसून येते. मात्र हे ग्रंथ दंतकथासदृश असल्यामुळे त्यांच्या ऐतिहासिकतेविषयी साशंकता वाटते. काव्यातील द्वारका नगरी, रैवतक पर्वत, समुद्र, यांच्या स्पष्ट वर्णनावरून त्याला या स्थळांशी सुपरिचय होता असे लक्षात येते आणि म्हणून तो सध्याच्या गुजरातचा निवासी होता, असा निष्कर्ष काढता येतो. तसेच तो बौद्ध धर्माबाबतही सहिष्णु होता व त्यास बौद्ध धर्माची आणि दर्शनाची माहिती होती, हे सुद्धा त्याच्या बौद्ध संदर्भावरून दिसून येते. तसेच तो विष्णु भक्त असल्याने त्याने आपल्या काव्यातून कृष्णाचे चरित्र गायले आहे आणि इतर काव्यांपेक्षा याच्या काव्यात सूर्याचे प्रदीर्घ वर्णन आल्याने तो सूर्य-पूजक असल्याचे सुद्धा मानले जाते. काही अभ्यासकांचे असे मत आहे की, माघ हे कवीचे खरे नाव नसून त्याने मुद्दाम भारवीवर कडी करण्यासाठी धारण केलेले टोपणनाव आहे. मात्र सदर काव्याच्या सर्व हस्तलिखितांतील प्रतिसर्गाच्या पुष्पिकेमध्ये त्याचे नाव माघ असेच लिहिलेले दिसते. त्यामुळे त्याचे हे नाव खरे न मानण्याला प्रत्यवाय येत नाही.

२) माघाचा काळ - माघाने वर उद्धृत केलेल्या स्वतःच्या वंशवर्णनावरून त्याच्या काळाबद्दल कोणतीही ठोस माहिती आपणास उपलब्ध होत नाही. मात्र पुन्हा पन्हा येणाऱ्या गौतम बुद्धांच्या आणि बौद्ध धर्माच्या उल्लेखावरून असे अनुमान करण्यास वाव आहे की, बौद्ध धर्माच्या भरभराटीच्या काळात माघ होऊन गेला. पाश्चात्य आणि पौर्वात्य विद्वानांनी माघाच्या काळाबद्दल वेगवेगळी मते व्यक्त केली आहेत. त्यानुसार, वेबर यांनी त्याचा काळ दहावे शतक सांगितला आहे. याकोबी त्यास सहाव्या शतकातील तर मॅकडोनेल हे त्यास नवव्या शतकातील मानतात. रमेशचंद्र दत्त यांनी तर त्याला बाराव्या शतकातील मानले आहे. भोजप्रबंधामधील आख्यायिकांवरून तो राजा भोजाचा समकालीन ठरतो आणि भोजाचा जो काळ म्हणजे अकरावे शतक तो त्याचाही काळ मानावा लागतो. मात्र या ग्रंथात कालिदास, भवभूति पासून अनेक कवी भोजाचे समकालीन दाखविले आहेत, जे अशक्य आहे. त्यामुळे या ग्रंथाची विश्वासाहर्ता ऐतिहासिकतेच्या दृष्टिकोनातून कमी पडते.

राजा श्रीवर्मलात यांचा एक शिलालेख राजपुताना येथील वसंतगढ येथे सापडला असून त्या राजाचा कालावधी हा इ.स. ६२५ असा निश्चित केला आहे. जर माघाच्या आजोबांचा आश्रयदाता असणारा राजा हाच शिलालेखातील श्रीवर्मलात असेल तर माघाच्या आजोबांचा काळ हा समकालीनतेमुळे तोच निश्चित होतो. आणि तेथून माघाची तिसरी पिढी म्हणून गणना केली असता माघाचा कालावधी इ.स. च्या सातव्या शतकाचा उत्तरार्ध निश्चित होतो.

तसेच ग्रांथिक आंतर-बाह्य पुराव्यांवरून सुद्धा माघाची पर-अपर सीमा निश्चित करता येते. माघाच्या ग्रंथातील उद्धरणे नवव्या शतकातील आनंदवर्धनाने आपल्या ध्वन्यालोक या ग्रंथात दिली आहेत. तसेच त्याच्या अगोदर राष्ट्रकुट राजा नृपतुंग किंवा अमोघवर्ष याने रचलेल्या कविराजमार्ग या कन्नड भाषेतील ग्रंथात अमोघवर्षाने माघास कालिदासाच्या तोडीचा कवी समजले आहे. अमोघवर्षाचे इ.स.न ८१४ साली राज्यारोहण झाले आणि त्याने इ.स.न ८७८ पर्यंत राज्य केले. या दरम्यान त्याने या ग्रंथाची रचना केली असणार. म्हणजे कन्नड प्रांतात गुर्जर प्रांतीय कवीची कीर्ति श्रुतोपश्रुत होऊन पोहोचण्यासाठी माघाच्या काळापासून किमान प्रदीर्घ वर्षांचे अंतर मध्यंतरात मानावे लागणार. असे केले असता माघाचा काळ हा सातव्या शतकाचा उत्तरार्ध मानावा लागतो. ही माघाच्या काळाची पर सीमा ठरते

आता माघाच्या काळाची अपर सीमा निश्चित करण्याकरिता त्याच्या काव्यात तत्कालीन किंवा त्याच्या अगोदरच्या कोणत्या कवीचा किंवा ग्रंथाचा उल्लेख येतो, ते पाहावे लागते. माघाने त्याच्या काव्याच्या द्वितीय सर्गात वृत्ति आणि न्यास या दोन व्याकरणविषयक ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे.²⁷ शिशुपालवधावरील टीकाकार वल्लभदेव आणि मल्लिनाथ या दोहोंनी यास पुष्टी दिली आहे, की याद्वारे माघाने जयादित्य व वामन यांची काशिकावृत्ति आणि त्यावरील जिनेंद्रबुद्धि यांची न्यास नावाची टीका यांचा निर्देश केला. या दोन ग्रंथाचे कर्ते, त्यांचे प्रतिवादक, त्यांचे टीकाकार या सर्वांचा साकल्यात्मक अभ्यास करून माघाच्या काळाचे अनुमान करता येते. तसेच माघाने स्वतःचे काव्य हे भारवीशी जणु स्पर्धा करण्याच्या हेतूने लिहीलेले दिसते. तसेच माघाने त्याचे अनेक ठिकाणी अनुकरण सुद्धा केलेले दिसते. याचा अर्थ भारवी नंतर माघाचा काळ येतो. भारवीचा काळ इ.स.ना चे सहावे शतक असा निर्धारित केला आहे. भारवीची किर्ती सुदूर पसरून त्यास वरचढ ठरण्याचा विचार करणाऱ्या माघाचा काळ, त्यामुळे, तदोपरांत म्हणजे सहाव्या शतकानंतर सातव्या शतकाचा उत्तरार्ध असा निर्धारित करता येतो.

३) माघाच्या काव्यकृती – वर उद्धृत केल्याप्रमाणे आजपावेतो माघाची केवळ शिशुपालवधम् ही एकमेव महाकाव्यरूपातील काव्यकृती उपलब्ध आहे. परंतु यापेक्षा अजून काही काव्यकृती त्याच्या असू शकतील ज्या कालकवलीत झाल्याने आपल्यापर्यंत पोहोचू शकल्या नाहीत, कारण वल्लभदेवाच्या सुभाषितावलि आणि क्षेमेंद्राच्या औचित्यविचारचर्चा या ग्रंथांमध्ये माघाच्या नावाने काही पद्ये उद्धृत केली आहेत. मात्र ती शिशुपालवधम् या महाकाव्यातील नाहीत. त्यामुळे शिशुपालवधम् या महाकाव्याव्यतिरिक्त माघाची अन्य काही काव्यकृती नक्कीच असू शकतील, ज्यातून त्यांनी ही उद्धरणे दिली आहेत.

३.३.४) महाकाव्याच्या कथेचा स्रोत – साहित्यशास्त्राच्या नियमानुसार महाकाव्याचा विषयवस्तु हा प्रसिद्ध इतिहासातून घेतलेला असावा किंवा सज्जनाश्रयावर बेतलेला असावा. श्रीकृष्णाने केलेला शिशुपालाचा वध ही कथा महाभारत या इतिहास ग्रंथात, श्रीमद्भागवत पुराण आणि इतर पुराणे यांमध्ये थोड्या फार फरकाने येते. यापैकी महाभारतामधील कथानक प्रथम पाहू.

महाभारताच्या सभापर्वामध्ये शिशुपालाच्या वधाचे कथानक येते. एके दिवशी नारद मुनि हे युधिष्ठिराकडे येऊन संपूर्ण पृथ्वीस जिंकण्यास सक्षम असणाऱ्या त्यास, हरिश्चंद्राप्रमाणे राजसूय यज्ञ करावयास सांगतात. नारद मुनि निघून गेल्यानंतर युधिष्ठिर आपल्या भावांबरोबर याबाबत विचार विनिमय करतो. त्यांची सहमत मिळाल्यानंतर युधिष्ठिर श्रीकृष्णाचे मत जाणण्यासाठी द्वारकेला दूत पाठवितो. त्यानुसार श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थाला युधिष्ठिराकडे येऊन त्याच्या विचारास सहमती दर्शवितात. मात्र जोपर्यंत इतर राजांना बंदी बनविणारा जरासंध राज्य करीत आहे तोपर्यंत हा यज्ञ कोणत्याही प्रकारे पूर्णत्वास जाणार नाही, असे सुचवितात. त्यावर अर्जुन, भीम आणि श्रीकृष्ण यांनी जरासंधावर जाऊन त्यास जिंकून घेण्याचे ठरते. त्यानुसार हे तिघे जरासंधाच्या राज्यात, मगधास जातात आणि कृष्णाच्या सल्ल्यानुसार भीम जरासंधाचा वध करतो. त्यानंतर इतर दिशांमधील सर्व राजांना जिंकून ते परततात आणि श्रीकृष्ण युधिष्ठिरास आता तो यज्ञाचा अधिकारी असल्याचे सांगतात. त्यानुसार यज्ञाची तयारी करून ब्राह्मणांच्या पाद्यपूजेची जबाबदारी श्रीकृष्णावर सोपविली जाते. यज्ञ यथासांग पार पडतो आणि यज्ञानंतर अर्घ्य देतेवेळी

²⁷ अनुसूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना। शब्दविद्येय नो भाति राजनीतिपस्पशा। शिशुपालवधम्, २.११२.

भीष्म युधिष्ठिरास उपस्थितांतील जो श्रेष्ठ आहे त्यास प्रथम अर्घ्य द्यावयास सांगतात. युधिष्ठिर पुन्हा भीष्मालाच विचारतात की अर्घ्य प्रथम कोणाला द्यावे, यावर भीष्म कृष्णाचे नाव घेतात आणि त्यानुसार सहदेव विधीपूर्वक श्रीकृष्णास अर्घ्य समर्पित करतो. यज्ञास तेथे उपस्थित असलेला शिशुपाल मात्र यास सहमति देत नाही आणि तो प्रथम भीष्म आणि युधिष्ठिर यांना कठोर बोल सुनावून कृष्णाची निर्भत्सना करू लागतो आणि रागाने सभेतून निघून जाऊ लागतो. यावर युधिष्ठिर त्यास शांत करण्याचा प्रयत्न करतो, मात्र तो रागाच्या भरात कृष्णाची निर्भत्सना सुरूच ठेवतो. यावेळी सहदेव म्हणतो की, जो कोणी श्रीकृष्णाच्या पूजेस विरोध करेल त्याच्या मस्तकावर माझा पाय असेल. याने क्रोधित झालेला शिशुपाल यज्ञसभेतील वृष्णि आणि पांडवांना घेऊन युद्ध करण्याची घोषणा करतो. यावेळी भीष्म शिशुपालाच्या जन्माची कथा सांगतात की त्यास जन्मावेळी तीन डोळे आणि चार हात होते आणि जन्मल्यानंतर लगेचच तो गाढवाप्रमाणे ओरडू लागला. त्याचे हे विकृत रूप पाहून सर्व भयभीत झाले आणि त्याचवेळी आकाशवाणी झाली की तो अत्यंत बलशाली होईल. यावर शिशुपालाच्या आईने, श्रुतश्रवसाने तिच्या पुत्राच्या मृत्यूचे कोण कारण होईल, अशी विचारणा केली. त्यावर आकाशवाणीने सांगितले की ज्याच्या मांडीवर शिशुपालास ठेवले असता याचे दोन हात आणि एक डोळा गळून पडतील तोच याचा काळ ठरेल. तेव्हा शिशुपालास अनेक राजांच्या मांडीवर ठेवले. कृष्णाच्या मांडीवर ठेवले असता त्याचे अवयव गळून पडले आणि शिशुपालाच्या आईने श्रीकृष्णाकडे आपल्या मुलासाठी वरदान मागितले असता त्याने शिशुपालाचे शंभर अपराध माफ करण्याचे वचन दिले. त्यामुळेच हा शिशुपाल आज एवढा गर्वाने वागत आहे. यावर शिशुपाल अजूनच चवताळला आणि कृष्णास अद्वातद्वा बोलू लागला. तेव्हा, श्रीकृष्णाने याचे शंभर अपराध संपल्याचे सांगून आपल्या सुदर्शन चक्राने त्याचे शीर उडविले आणि शिशुपालाच्या शरीरातून एक प्रकाश निघून तो श्रीकृष्णाच्या शरीरात प्रविष्ट झाला. त्याच्या मृत्युने काही राजे आनंदित झाले तर काही क्रुद्ध झाले.

श्रीमद्भागवतपुराणाच्या दहाव्या स्कंधामध्ये ही कथा अत्यंत वेगळ्या स्वरूपात येते. एके दिवशी श्रीकृष्ण द्वारकेमध्ये आपल्या नित्यचर्येमध्ये व्यस्त असताना मगधाचा राजा जरासंध याच्या कैदेत असलेल्या राजांचा एक दूत निरोप घेऊन येतो की जरासंध आपली (कृष्ण) प्रजा असलेल्या आम्हाला खूप त्रास देत आहे तर आपण स्वतः येऊन आमची सुटका करावी. त्याचवेळी तेथे नारदमुनि प्रकट होतात आणि श्रीकृष्ण त्यांचे यथोचित आदरातिथ्य करतो. त्यानंतर कृष्ण यावेळी पांडवांच्या मनात सध्या काय चालले आहे, याची नारद मुनींकडे विचारणा करतो. त्यावेळी नारद मुनि युधिष्ठिर हे राजसूय यज्ञ करण्याच्या मानसिकतेत आहेत, तर तू त्यास दुजोरा दे, असे सांगतात. मात्र कृष्णाची ही विनंती यादव समुह ऐकण्यास उत्सुक नव्हता. दूताच्या निरोपानुसार जरासंधाच्या कैदेतील राजांना सोडवायचे की युधिष्ठिराच्या यज्ञाला उपस्थित रहावयाचे, असा पेचप्रसंग कृष्णासमोर उभा राहिला असताना श्रीकृष्णाने आपला भक्त उद्धव यास तो मर्मज्ञ असल्याने आता काय करावे याबाबत विचारणा केली. त्यावर उद्धवाने सल्ला दिला की, नारद मुनींच्या म्हणण्यानुसार तुम्ही राजसूय यज्ञ करणाऱ्या आपल्या आत्येभावास मदत केली पाहिजे. तसेच जरासंधाच्या कैदेतील राजांना सोडविणे, हे आपले कर्तव्यच आहे. मात्र राजसूय यज्ञ हा सर्व दिशांतील राजांना जिंकून घेतल्यानंतरच करता येतो. त्यामुळे युधिष्ठिरास जरासंधास जिंकून आवश्यक आहे. त्यामुळे आपले कर्तव्य सुद्धा पूर्ण होईल आणि एकाच कामात आपली दोन कामे साध्य होतील. उद्धवाचे हे म्हणणे सर्वांनी मान्य केले. त्यानंतर नारद मुनि आकाशमार्गाने निघून गेले आणि कृष्णाने सुद्धा दूताला जरासंधाच्या लवकरच होणाऱ्या वधाची ग्वाही देऊन पाठवून दिले आणि इंद्रप्रस्थाकडे प्रस्थान ठेवण्यासाठी तयारी सुरू

केली. यानंतर त्यांच्या प्रवासाचे वर्णन येते. श्रीकृष्णाच्या आगमनाचे वृत्त मिळताच युधिष्ठिर आपल्या बंधूसह त्याचे वेशीवर स्वागत करतो आणि त्यांच्या राहण्याची उत्तम सोय करतो. युधिष्ठिर कृष्णाकडे आपली राजसूय यज्ञाची मनोकामना व्यक्त करतो आणि कृष्ण त्यास अनुमोदन देतो तसेच द्विग्विजयासाठी उद्युक्त करतो. युधिष्ठिर आपल्या भावंडांना दिग्विजयासाठी पाठवितो मात्र जरासंध अजेय असल्याने युधिष्ठिर कृष्णाशी पुन्हा सल्लामसलत करतो. तेव्हा भीम, अर्जुन आणि कृष्ण जरासंधाच्या राज्यात, मगधात जातात आणि कृष्ण भीमाकरवी जरासंधाचा वध करवून घेतो. कैदेतील राजांची सुटका करून परत राजसूय यज्ञासाठी इंद्रप्रस्थास येतो. यज्ञाच्या वेळी सर्वात पहिले कोणास अर्घ्य द्यावे, असा प्रश्न पडला असता सहदेवाने श्रीकृष्णाची प्रशंसा करून त्याची पूजा केल्यास सर्व जीवांची पूजा केल्यासमान होईल, असे सांगितल्याने युधिष्ठिराने श्रीकृष्णाची सर्वप्रथम अर्घ्यपूजा केली. इतर राजांनी त्यास अनुमोदन दिले मात्र शिशुपालाच्या मनात श्रीकृष्णाबाबत ईर्ष्या असल्याने त्याने कृष्णाची निर्भत्सना करण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी काही राजे शिशुपालास मारावयास धजावले आणि शिशुपाल सुद्धा त्यांस प्रत्युत्तर देण्यासाठी सज्ज झाला. शिशुपालाची ताकद अत्यधिक असल्याने इतर राजे मारले जातील, या विचाराने श्रीकृष्णाने स्वतः सुदर्शनचक्राने शिशुपालाचे शीर कापले. त्यावेळी शिशुपालाच्या शरीरातून निघालेली एक प्रकाशज्योति ही श्रीकृष्णाच्या शरीरात प्रविष्ट झाली. जय आणि विजय यांना सनकादिकांचा शाप असल्याने त्यांना पुन्हा पुन्हा जन्म घ्यावा लागला. त्यामुळे ते पहिले हरण्याक्ष आणि हिरण्यकश्यपु म्हणून जन्माला आले. पुढील जन्मात रावण आणि कुंभकर्ण म्हणून त्यांनी जन्म घेतला आणि नंतर शिशुपाल आणि दंतवक्र म्हणून जन्मास आले. अशाप्रकारे शिशुपाल हा पूर्वजन्मी विष्णूचा शत्रू असल्याचे दर्शविले आहे.

वरील दोन्ही कथास्रोत पाहता कवीने हुबेहुब कथानक न घेता आवश्यकतेनुसार त्यात बदल केले आहेत. जरासंधाच्या वधाची कथा यातून वगळली आहे.

३.३.९) किरातार्जुनीयम् आणि शिशुपालवधम् - काव्याचा विषय-वस्तु पाहता श्रीमद्भागवतातील कथा ही जरी कवीला स्रोत ठरली असली तरी कथेच्या सादरीकरणाकरिता माघाने भारवीच्या किरातार्जुनीयम् या काव्याचा अनुसर केल्याचा आणि काही वेळेस त्यास मागे टाकण्याचा सुद्धा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यामुळे येथे किरातार्जुनीयम् आणि शिशुपालवधम् यांचा तौलनिक अभ्यास आवश्यक ठरतो.

भारवीने त्याच्या काव्याचा विषय-वस्तु हा महाभारतातील वनपर्वतातून घेतला आहे तर तोच इतिहासग्रंथ माघाने आपल्या काव्याच्या कथेसाठी निवडला आहे. भारवीने काव्याची सुरुवात 'श्री' शब्दाने करून मंगल साधले आहे. तसेच माघाने सुद्धा "श्रियः पति श्रीमतिं शासितुः.." असे म्हणत काव्याची सुरुवात 'श्री' शब्दानेच केलेली आहे. भारवीने प्रत्येक सर्गाच्या शेवटी 'श्री' शब्द तर माघाने 'लक्ष्मी' शब्द वापरला आहे, म्हणून भारवीच्या काव्यास 'श्रयन्त' म्हणतात तर माघाच्या काव्यास 'लक्ष्म्यन्त' म्हणतात. भारवीच्या काव्यात वनेचर हा वृत्तांत घेऊन येतो आणि त्याच्या वृत्तांत कथनाने विषय-वस्तूला सुरुवात होते तशीच माघाच्या काव्याची सुरुवातही आपल्याला नारदमुनींच्या आगमनाने झालेली दिसते. नारद मुनि कृष्णाला तर माघाच्या काव्यात व्यासमुनि युधिष्ठिराला उपदेश करतात. दोन्ही काव्यात काव्याच्या नायकांनी आदरपूर्वक मुनींचे आदारातिथ्य केलेले दाखविले आहे. दोन्ही काव्यांच्या द्वितीय सर्गात राजनैतिक विचारांची चर्चा प्रस्तुत केली आहे. भारवीच्या काव्यात ही चर्चा द्रौपदी, भीम आणि युधिष्ठिर यांच्यात पार पडते तर माघकाव्यात ती श्रीकृष्ण, बलराम आणि उद्धव यांच्यात झालेली दिसते. यातील एक

बाजू ही आक्रमक विचारांचे आणि दुसरी बाजू ही संयत विचारांचे प्रतिनिधीत्व करते. बलरामाचे संभाषण शिशुपालावर तात्काळ आक्रमणाची बाजू मांडते. भारवीच्या काव्यात अर्जुनाच्या हिमालयात तपश्चर्येसाठी जाण्याच्या निमित्ताने प्रवासवर्णन येते आणि माघकाव्यात युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाला हजेरी लावण्याच्या निमित्ताने कृष्णाचे प्रवासवर्णन येते. दोन्ही काव्यांत प्रवासवर्णनाच्या निमित्ताने सूर्योदय, चंद्रोदय, ऋतु वर्णन येते. अर्जुनाला त्याच्या ध्येयापासून विचलित करण्यासाठी अप्सरांच्या निमित्ताने तर कृष्णाच्या सैन्याचे त्यांच्या-त्यांच्या स्त्रियांच्या सहावासाद्वारे शृंगार रसाचे वर्णन केले आहे. भारवीच्या काव्यात इंद्रकील आणि हिमालय या पर्वतांचे यमक अलंकाराच्या योगे तर माघाने रैवतक पर्वताचे वर्णन यमक अलंकाराच्या सहाय्याने केले आहे. भारवीने पंधराव्या सर्गात गोमुत्रिकाबन्ध रचना तर माघाने एकोणिसाव्या सर्गात चित्रबन्ध रचना सादर केली आहे आणि दोन्ही सर्ग चित्रकाव्याचे उदाहरण ठरतात. दोन्ही काव्यात प्रतिस्पर्ध्यांचे युद्ध दाखविले आहे. त्यामुळे वीररसाचा परिपोष दोन्ही काव्यात झालेला दिसतो. दोन्ही कवींनी छोटे कथानक घेऊन आपल्या प्रतिभेने ते फुलविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. असे अनेक समानतादर्शक मुद्दे आपल्याला दोन्ही काव्यांमध्ये दिसून येतात. तरी सुद्धा माघाचे काव्य हे केवळ भारवीच्या काव्याचे अनुकरण मात्र ठरत नसून त्यात त्याची प्रतिभा ओतप्रोत भरलेली दिसते. त्याचबरोबर दंडीचे पदलालित्य, कालिदासाची उपमा, भारवीचा अर्थगौरव अशा अनेक गुणांचा सम्यक समन्वय त्याच्या काव्यात दिसून येतो.

३.३.६) महाकाव्याच्या सर्गांचे विषय-वर्णन – कृष्णाकडून झालेल्या शिशुपालाच्या वधाचा कलात्मक आविष्कार माघाने वीस सर्गांमध्ये आपल्या महाकाव्यातून प्रस्तुत केला आहे. प्रथम सर्गात नारद मुनींचे इंद्रदेवाच्या निरोपासहित श्रीकृष्णाकडे द्वारकेस आगमन, त्यांचा कृष्णाकडून झालेला सत्कार, शिशुपालाच्या पूर्वजन्मांचे वर्णन, आणि कृष्णाला त्याच्या अवतारकार्याची आठवण करून दिली आहे. द्वितीय सर्गात कृष्णासमोर पडलेल्या पेचाचे वर्णन आणि त्यासंदर्भात त्याची बलराम आणि उद्धवाबरोबर मसलत यांचे विवेचन सादर केले आहे. तृतीय सर्गात कृष्णाचे इंद्रप्रस्थानाकडे प्रस्थान आणि द्वारका नगरी, समुद्र आणि कृष्णाची सेना यांचे वर्णन दिले आहे. चतुर्थ सर्गात रैवतक पर्वताचे वर्णन केले आहे. पंचम सर्गात रैवतक पर्वताच्या तळाशी सैन्याच्या शिबीरांचे वर्णन येते. सहाव्या सर्गात सहा ऋतूंची शोभने रैवतकाचे दर्शन कृष्णाला करून दिले. सातव्या सर्गात वन-विहार वर्णन येते. अष्टम सर्गात जलक्रीडेचे वर्णन आणि नवव्या सर्गात चंद्रोदयाचे वर्णन येते. दहाव्या सर्गात सुरापान व सुरतक्रीडेचे वर्णन केले आहे. अकराव्या सर्गात प्रभातवर्णन, बाराव्यात पुन्हा कृष्णाच्या आणि सैन्याच्या मार्गक्रमणाचे आणि यमुना नदीचे वर्णन येते. तेराव्या सर्गात कृष्णाच्या सैन्याचे इंद्रप्रस्थात आगमन आणि पांडवांकडून त्यांचे केलेल्या स्वागताचे, स्वागतासाठी सजलेल्या नगरीचे, सभामंडपाचे वर्णन आले आहे. चौदाव्या सर्गात कृष्ण आणि युधिष्ठिर यांच्यातील राजसूय यज्ञासंबंधी चर्चा, त्यानंतर यज्ञाचे सविस्तर वर्णन आणि यज्ञसमाप्तीनंतर युधिष्ठिर आणि भीष्म यांत धर्मशास्त्रानुसार अर्घ्यदानाबाबत संवाद, कृष्णाचे महिमा वर्णन आणि त्याला केलेले अर्घ्यदान यांचे वर्णन आले आहे. पंधराव्या सर्गात कृष्णाच्या पूजेने कृष्णाबाबत आधीच मनात द्वेष असणाऱ्या शिशुपालाद्वारे कृष्णाची केलेली निर्भत्सना सविस्तर दिली आहे. त्यावर भीष्माने कृष्णाच्या अर्घ्यपूजेशी सहमत नसणाऱ्या राजांना पायदळी तुडविण्याचे आव्हान दिले. त्यावर शिशुपालाच्या बाजूच्या राजांचे रौद्ररूप, शिशुपालाने त्याच्या बाजूच्या राजांसहित रागाने केलेला सभात्याग आणि आपआपल्या शिबिरात जाऊन सुरु केलेली युद्धाची तयारी यांचे वर्णन दिले आहे. सोळाव्या सर्गात शिशुपालाकडून

आलेल्या दूताचा द्वायर्थी संदेश, त्यास सात्यकीने दिलेले उत्तर यांचे वर्ण आहे. सतराव्या सर्गात राजांचा उद्वेग आणि युद्धाची तयारी तर अठराव्या व एकोणिसाव्या सर्गात युद्धाचे भीषण वर्णन आणि कृष्णाचे युद्धभूमीवर आगमन आणि युद्धकौशल्य दाखविले आहे. विसाव्या सर्गात श्रीकृष्णाचे आणि शिशुपालाचे समोरासमोर युद्ध आणि त्यात परस्परांविरुद्ध वापरलेल्या प्रस्वापास्त्र, आग्नेयास्त्र, करुणास्त्र, भुजंगास्त्र, गरुडास्त्र आदी अस्त्रांचा वापर आणि शेवटी आपली सर्व अस्त्रे निरस्त झाल्यानंतर शिशुपालाने पुन्हा मौखिकरित्या कृष्णाची निर्भत्सना सुरु केली. तेव्हा कृष्णाने सुदर्शनचक्राने शिशुपालाचे शिर उडविले आणि शिशुपालाच्या शरीरातून महाकाय तेजाचा गोळा कृष्णामध्ये विलीन झाल्याचे वर्णन केले आहे. काव्याच्या शेवटी माघाने पाच श्लोकात स्वकुळाचा वृत्तांत थोडक्यात सांगितला आहे.

अशाप्रकारे प्रदीर्घ अशा वीस सर्गात कवीने शिशुपालाच्या वधाचा वृत्तांत कथन केला आहे. यात मुख्य कथानक पहिल्या अडीच ते तीन सर्गात येते. कथानकाच्या सुरुवातीला आलेल्या पेचासाठी श्रीमद्भागवताचे कथानक आणि किरातार्जुनीय काव्याचा आशय वापरलेला दिसून येतो. भागवतात जरासंधाच्या वधासाठी विनंती बंदीराजांनी केलेली दाखविली आहे तर येथे इंद्रदेवाने नारदाकरवी शिशुपालाच्या वधासाठी केलेली विनंती दाखविली आहे. महाभारतात कृष्ण स्वतः युधिष्ठिरास सल्ला देतो तर भागवतात तो उद्धवाकडून सल्ला घेतो. माघकाव्यात सुद्धा कृष्ण मसलत घेताना दाखविला आहे. भागवतात शिशुपाल हा पूर्वजन्मीचा हिरण्यकश्यपु आणि रावण दाखविला आहे. त्यानंतर मूळ कथानक विसावा घेते आणि सर्ग क्रमांक चार ते बारा पर्यंत विस्तृत प्रवासवर्णन आले आहे. या प्रवासवर्णनाचा स्रोत भागवतपुराण आहे तर सादरीकरणाची मांडणी भारवीच्या काव्यानुसार केली आहे. यानंतर पुन्हा बाराव्या सर्गानंतर मूळ कथानकास हात घातला आहे. महाभारतात आणि श्रीमद्भागवतात युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञावेळी आलेल्या जरासंधाच्या वधाची कथा कवीने वगळली आहे. तसेच अर्घ्यदानाच्या वेळी महाभारतात आलेला वृत्तांत त्याने पुन्हा स्वीकारला आहे. कवीने कृष्णपूजेशी सहमत नसणाऱ्या राजांना आव्हान देताना सहदेवाच्या ऐवजी भीष्माला दाखविले आहे. मूळ भागवतातील कथानकात आणि महाभारतात सुद्धा तुंबळ युद्ध आणि नरसंहार पूर्णपणे टाळलेला आहे. वाग्युद्धातच कृष्णाकडून शिशुपालाचा वध दाखविला आहे. युद्धाअगोदर शिशुपालाने केलेल्या दूत संप्रेषणाचे भारवीच्या युद्धाआधी केलेल्या दूतसंप्रेषणाशी साम्य दिसते. मात्र कवीने येथे तीन सर्ग युद्धाच्या वर्णनासाठी खर्ची घातले आहेत. येथेही भारवीचे काव्य हेच माघाला प्रेरक ठरले आहे. अशाप्रकारे केवळ एकाच स्रोतकाव्यावर अवलंबून न राहता विविध स्रोतांतून मिळणाऱ्या कथानकांचा आणि प्रेरणांचा कवीने सम्यक समेक आणि समन्वय आपल्या काव्यात साधलेला दिसतो.

३.३.७) शिशुपालवधम् : एक महाकाव्य – संस्कृत साहित्यात एकीकडे वेगवेगळ्या साहित्यकृती निर्माण होत असताना त्यालाच काही काळानंतर समांतर असे त्यांच्या समीक्षेचे साहित्याशास्त्राचे ग्रंथ निर्माण झाले. यामध्ये आजतागायत उपलब्ध ग्रंथांमध्ये सर्वप्रथम भामहाचा (इ.स. ७ वे शतक) काव्यालंकार, त्यानंतर दंडीचा (इ.स. ८ वे शतक) काव्यादर्श, रुद्रटाचा (इ.स. ९ व्या शतकाचा मध्य) काव्यालंकार, विश्वनाथाचा (इ.स. १५वे शतक) साहित्यदर्पण ह्या ग्रंथांमध्ये महाकाव्याच्या लक्षणांचा, वैशिष्ट्यांचा सविस्तर अभ्यास केलेला दिसून येतो. या ग्रंथांमध्ये सांगितलेल्या महाकाव्याच्या लक्षणांचे माघाने आपल्या काव्यात तंतोतत पालन केलेले दिसून येते.

संपूर्ण महाकाव्य हे वीस सर्गांमध्ये विभागलेले असून श्रीकृष्णाच्या हस्ते झालेल्या शिशुपालाच्या वधाचे कथानक माघाने महाकाव्याच्या विषय-वस्तूसाठी निवडले आहे. महाकाव्याचे नाव हे त्या काव्यातील

मुख्य कथानकावर बेतलेले असते. त्यानुसार शिशुपालस्य वधः शिशुपालवधः तम् अधिकृत्य काव्यं शिशुपालवधम् । असे काव्याचे नामाभिधान केले आहे. कथानकास अनुलक्षून वीर हा काव्याचा प्रमुख रस आहे तर शृंगार हा गौण रस कवीने योजला आहे. श्रीकृष्ण अवतारातील विष्णु हा काव्याचा नायक आहे आणि तो धीरोदात्त नायकाच्या गुणांनी युक्त आहे. शिशुपालरूपातील दुष्ट शक्तीचे निर्दालन करून समाजाचे संरक्षण करण्यासाठी श्रीकृष्णाने शिशुपालाचा वध केला आहे, यातून चार पुरुषार्थांपैकी धर्म या पुरुषार्थाची प्राप्ती या काव्यातून दाखविली आहे. प्रत्येक सर्गात पन्नासपेक्षा जास्त आणि एकशे पन्नास पेक्षा कमी श्लोकसंख्या दिसून येते. महाकाव्याचा विस्तार हा बाहुल्याने द्वारकानगरी, समुद्र, ऋतु, सूर्योदय, चंद्रोदय, रैवतर पर्वत, यमुना नदी, स्त्रियांच्या जलक्रीडा, प्रवास, सभामंडप, यज्ञ, युद्ध इत्यादींच्या वर्णनाने झाला आहे. या वर्णनावरून हे कळून येते की कथानक कितीही लहान असले तरी कवी स्वतःच्या प्रतिभेने ते किती खुलवून आणि संध गतीने पुढे नेऊ शकतो. अशाप्रकारे कथेचा अंश हा प्रसंगवश असून काव्य हे मुख्यत्वे वर्णनप्रधान आहे. प्रत्येक सर्ग हा एकाच वृत्तात लिहिला असून सर्गाच्या शेवटी वृत्तबदल केला आहे. जसे मंत्रवर्णन नामक द्वितीय सर्ग हा अनुष्टुप् छंदात रचला असून त्याच्या शेवटी औपच्छंदसिक, द्रुतविलंबित आणि मालिनी ह्या वृत्तांत श्लोक रचना करु सर्गान्त द्योतित केला आहे. महाकाव्याच्या नियमांना अनुसरून सर्ग क्रमांक तीनमध्ये विविध वृत्तांत रचना केली आहे. अशाप्रकारे केवळ या परिभाषित नियमांच्या अनुसरणाने माघाच्या काव्याला महाकाव्यत्व प्राप्त झाले आहे, असे नाही तर त्यातील विचारांची, कल्पनांची आणि भाषेची उत्तुंगता, भाषेचे सौष्ठव आणि सौंदर्य, कवीची प्रतिभा आणि पांडित्य, उदार चरित्राचे गायन या सर्वांनी काव्याला एक विदग्धता प्राप्त करून दिली आहे. त्यामुळेच माघाचे काव्य हे एकाच वेळी पंडीत आणि सामान्य रसिक या दोहोंच्या मनात प्रदीर्घ काळ रुंजी घालताना दिसते. यातच या महाकाव्याची सार्थकता आहे.

३.३.८) द्वितीय सर्गाची पार्श्वभूमी आणि कृष्णासमोरील पेचप्रसंग – शिशुपालवधम् या महाकाव्याच्या प्रथम सर्गातच सुरुवातीला नारद मुनींचे आकाशमार्गाने द्वारकेला आगमन दाखविले आहे. नारदमुनि इंद्रदेवाचा कृष्णासाठी संदेश घेऊन येतात आणि त्या संदेशातून शिशुपालाच्या वधाचे कारण कवीने कथन केले आहे. ते प्रथम श्रीकृष्णाला त्याच्या अवतार कार्याच्या प्रयोजनाची आठवण करून देतात. जन्मजन्मांतरातून शिशुपाल समस्त जगाला त्रस्त करीत आला आहे. त्याने पूर्व जन्मात हिरण्याक्ष असूराचे रूप धारण केले होते तेव्हा कृष्णाने वराह अवतार धारण करून पृथ्वीचे रक्षण करून त्यास ठार मारले. त्याने पुन्हा हिरण्यकश्यपु होऊन जन्म घेतला असता कृष्णाने नरसिंहरूपात त्याचा संहार केला. त्याने पुन्हा रावण रूपात जन्म घेतला आणि कृष्णाने रामावतारात त्याला ठार मारले. आता त्याने परत शिशुपाल रूपात जन्म घेतला आहे. बालपणी विरूप असणारा शिशुपाल मांडलिक राजांना त्रस्त करीत आहे. त्याची जन्मजन्मांतरातील दुष्ट प्रवृत्ती तशीच असल्याने तो लोकांना सुद्धा सतत त्रास देत आहे. तेव्हा त्यास ठार मारणे अगत्याचे आहे. जेव्हा दुष्टांच्या पापांचा भार वाढतो तेव्हा त्यांना दंडित करणे, हे सज्जनांचे कर्तव्य आहे. शिशुपालाचा वध करून कृष्णाने इंद्राला चिंतामुक्त करावे आणि संपूर्ण विश्वाचे कल्याण करावे अशी, विनंती नारदमुनि कृष्णास करतात. श्रीकृष्ण या प्रार्थनेचा स्वीकार करतात. त्यामुळे त्याच्या वधाची जबाबदारी कृष्णावर येऊन पडली आहे.

त्याचवेळी युधिष्ठिराकडून आयोजित केल्या जाणाऱ्या राजसूय यज्ञाला उपस्थित राहण्याचे आमंत्रण श्रीकृष्णाला प्राप्त होते. यावेळी कृष्णासमोर पेच निर्माण होतो की कोणत्या कार्याला प्राथम्य द्यावे, इंद्राने सांगितलेल्या शिशुपालाच्या वधाला कि युधिष्ठिराच्या आमंत्रणाला ? या द्वंद्वातून मार्ग काढण्यासाठी श्रीकृष्ण आपला मोठा भाऊ बलराम आणि मित्र उद्धवासहित सल्लामसलत करतो. त्याचे वर्णन द्वितीय सर्गात केले आहे. श्रीकृष्ण त्यांच्यासमोर प्रश्न ठेवतो आणि त्याचे स्वतःचे मत यावर प्रस्तुत करतो. त्याच्या मतानुसार युधिष्ठिर कृष्णाशिवाय यज्ञ करण्यास समर्थ आहे.²⁸ शिशुपाल कृष्णाचा द्वेष करतो यापेक्षा तो लोकांना अकारण त्रास देतो याने कृष्णाला जास्त दुःख होते.²⁹ म्हणजेच श्रीकृष्ण शिशुपालावर आक्रमण करण्यास प्राथम्य देतो. असा स्वतः निर्णय केलेला असताना सुद्धा तो दोघांचे मत विचारतो, कारण सार जाणणारा एकटा मनुष्य सुद्धा कार्य करताना संदिग्ध अवस्थेत पडतो.³⁰ श्रीकृष्णाचे हे वचन ऐकताच शत्रूच्या कूकर्माची आठवण झाल्याने बलराम क्रोधित झाला आणि त्याने कृष्णाच्या वचनाला दुजोरा दिला. तो म्हणाला की श्रीकृष्णाच्या ओजस्वी वाणीला कार्यरूपात परिणत करणे हेच त्याच्या वचनाचे उत्तर आहे.³¹ माझे (बलरामाचे) भाषण हे कृष्णाच्या अर्थगर्भ आणि संक्षिप्त वचनांवरील सविस्तर भाष्यच आहे.³² म्हणजेच बलराम सुद्धा शिशुपालावर तात्काळ आक्रमण करण्याचा विचार प्रस्तुत करतो आणि श्रीकृष्णाने एका वाक्यात जो निर्णय सांगितला त्याचे सविस्तर स्पष्टीकरण बलरामाच्या संभाषणातून व्यक्त होत आहे. एकूण शिशुपालावर प्रथम आक्रमण करून त्याचा वध करावा, याचे विवेचन करणारे बलरामाचे वचन आहे. मंत्रवर्णन नामक द्वितीय सर्गाच्या श्लोक क्रमांक २२ ते ६६ पर्यंत म्हणजे एकूण ४४ श्लोकांमध्ये बलरामाचा वाग्विस्तार कवीने प्रस्तुत केला आहे. येथे त्याने राजनैतिक सिद्धांताचा आधार घेऊन, सामान्य उदाहरणांचे दाखले देऊन, शिशुपालाची कुकर्मे सांगून, त्याची दखल न घेतल्यास होणाऱ्या परिणामांची जाणीव करून देऊन श्रीकृष्णाचा शिशुपालावर प्रथम चढाई करण्याचा निर्णय कसा योग्य आहे, ते ठसविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३.३.९) चरित्र चित्रण – द्वितीय सर्गातील श्रीकृष्ण, बलराम आणि उद्धव यांच्या संवादातील केवळ बलरामाचा संवाद अभ्यासक्रमात आहे. तसेच ते तिघेही ज्याच्याविषयी बोलत आहे तो शिशुपाल हा या संभाषणाचा विषय आहे. त्या अनुषंगाने बोलणारा वक्ता, श्रीकृष्णाचा भाऊ, बलराम आणि ज्याच्याविषयी बोलले जात आहे तो शिशुपाल यांचा विचार येथे केला आहे.

३.३.९.अ) बलराम - बलराम हा श्रीकृष्णाचा मोठा भाऊ आहे. कंस देवकीच्या गर्भाचा घात करेल या भीतीने तिचा गर्भ वसुदेवाची दुसरी पत्नी, रोहिणी हिच्या गर्भात परिवर्तित करण्यात आला. तिच्यापासून झालेला

²⁸ विनाऽप्यस्मदलं भृष्णुरिज्यायै तपसः सुतः॥ शिशुपालवधम्, २.९.

²⁹ न दूये सात्वतीसूनः यन्मह्यमपराध्यति। यत्तु दन्दहयते लोकमदो दुःखाकरोति माम्। तत्रैव, २.११.

³⁰ ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि। तत्रैव, २.१२.

³¹ वचसस्तस्यसपदि क्रिया केवलमुत्तरम्। तत्रैव, २.२२.

³² संक्षिप्तस्यास्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः। सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे। तत्रैव, २.२३.

वसुदेवाचा मुलगा म्हणजे बलराम होय. बलराम हा मल्लविद्येत आणि गदाविद्येत अत्यंत पारंगत होता. तसेच त्याचे आयुध हे मुसळ आणि नांगर आहेत, असे पुराणांमध्ये वर्णिलेले आहे. यावरून त्याला हलायुध आणि मुसलायुध ह्या नावांनी सुद्धा संबोधले जाते. त्याच्या ह्या आयुधांवरून तो कृषिप्रधान संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व करतो, हे दिसून येते. तो अत्यंत गौरवर्णीय, लाल ओठ असणारा, काळे वस्त्र नेसणारा, आरक्त डोळे असणारा, तसेच त्याची पत्नी रेवती हिच्या बरोबर सुरापानामध्ये रत असणारा असे त्याचे वर्णन पुराणांमध्ये आणि काव्यांमध्ये आढळते. त्याच्या वक्तव्यावरून त्याचे राजनीतीचे सखोल ज्ञान दिसून येते. त्याचा आपल्या भावाच्या मताला पाठिंबा हा केवळ होकारासाठी दिलेला नसून साधक-बाधक विचारांवर आधारलेला आहे. अन्यायाबद्दलची चीड, अपमानाबद्दलचा राग हा त्याच्या वक्तव्यावरून दिसून येतो. त्याचे म्हणणे तो विविध लौकिक आणि पौराणिक उदाहरणांनी सिद्ध करून मांडतो. आपण दोघांनीही परस्परपरांचे नुकसान केलेले असल्याने अशा दुखावलेल्या शत्रूकडे डोळेझाक करून चालणार नाही, याची त्याला पूर्ण जाणीव आहे. अपमानात जीवन जगणे हे त्याला लांछनास्पद वाटते, हे त्याच्या क्षात्रधर्माला आणि युयुत्सु वृतीला अगदी साजेसेच आहे. तो केवळ एक राजनीतिज्ञ नाही तर तो स्वतः एक योद्धा सुद्धा आहे त्यामुळे नीति आणि त्याचे उपयोजन या दोहोंचे ज्ञान त्याला आहे. त्याच्यातील उत्साह शक्ति ही विजिगीषुला साजेशी अशी आहे. शिशुपाल हा आपला नातेसंबंधी सुद्धा आहे आणि त्याने त्याच्या कर्माने वितुष्ट सुद्धा वाढविले आहे. अशाप्रकारे नात्यातील शत्रूत्व असून सुद्धा ते न्याय्य पद्धतीने सोडविण्याचा त्याचा विचार, हा त्याच्या निःपक्षपातीवृत्तीचा सुद्धा निदर्शक आहे.

३.३.९.ब) शिशुपाल - शिशुपाल हा चेदीनरेश दमघोष आणि श्रुतश्रवस यांचा मुलगा आहे. श्रुतश्रवस ही वसुदेवाची बहीण आहे. तसेच पाच पांडवांची आई, कुंती ही सुद्धा वसुदेवाची बहीण आहे अशाप्रकारे त्यांची मुले ही सुद्धा परस्परंशी नातेसंबंधाने जोडलेली आहेत. त्यामुळे पाच पांडव आणि शिशुपाल हे परस्परंचे मावस भाऊ आहेत तर कृष्ण हा त्या दोहोंचा मामेभाऊ आहे. त्यास जन्मावेळी तीन डोळे आणि चार हात होते आणि जन्मल्यानंतर लगेचच तो गाढवाप्रमाणे ओरडू लागला. त्याचे हे विकृत रूप पाहून सर्व भयभीत झाले आणि त्याचवेळी आकाशवाणी झाली की अत्यंत बलशाली होईल. यावर शिशुपालाच्या आईने, श्रुतश्रवसाने तिच्या पुत्राच्या मृत्यूचे कोण कारण होईल, अशी विचारणा केली. त्यावर आकाशवाणीने सांगितले की ज्याच्या मांडीवर शिशुपालास ठेवले असता याचे दोन हात आणि एक डोळा गळून पडतील तोच याचा काळ ठरेल. तेव्हा शिशुपालास अनेक राजांच्या मांडीवर ठेवले. श्रीकृष्णाच्या मांडीवर ठेवले असता त्याचे अवयव गळून पडले आणि शिशुपालाच्या आईने श्रीकृष्णाकडे आपल्या मुलासाठी वरदान मागितले असता त्याने शिशुपालाचे शंभर अपराध माफ करण्याचे वचन दिले. शिशुपाल हा यादवांशी पुरातन वैर असणाऱ्या जरासंधाच्या गटातील असून जरासंधाचा मित्र आहे. शिशुपालाची वाग्दत्त वधू, रुक्मिणीचे श्रीकृष्णाने तिच्या लग्नातून अपहरण केल्याने यादवांचे आणि शिशुपालाचे वैर निर्माण झाले आहे. त्याचा बदला शिशुपालाने यादवांपैकी एक अशा बभ्रूच्या पत्नीच्या अपहरणाने घेतला तसेच श्रीकृष्णाच्या द्वारकेतील अनुपस्थितीत द्वारकेला वेढा घातला. मात्र महाभारतात येणारी श्रीकृष्ण आणि शिशुपाल यांच्या वैराची कथा ही पारस्परिक वैरापुरती मर्यादीत राहत नाही तर त्याला सामाजिक आणि नैतिक अधिष्ठान हे हरिवंश, भागवत पुराण,

विष्णु पुराण या ग्रंथामध्ये प्राप्त करून दिले आहे. या पुराणातील उल्लेखानुसार शिशुपाल ही व्यक्ती नसून खलप्रवृत्ती आहे, जी जन्मानुजन्मे विविध रूपांमध्ये सज्जनांना त्रस्त करीत आहे. या अगोदर शिशुपालाने हिरण्याक्ष, हिरण्यकश्यपु, रावण अशी रूपे घेऊन सज्जनांना त्रासविले आहे. त्या-त्या वेळी श्रीकृष्णाने वराह, नृसिंह, राम असे अवतार घेऊन या दुष्ट शक्तींचे निर्दालन केले होते. आता तीच शक्ति शिशुपालरूपात अवतरली आहे. आणि त्याच्या मृत्यूला कारणीभूत ठरला तो युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञातील प्रथम अर्घ्यपूजेचा नैमित्तिक प्रसंग. यज्ञातील प्रथम अर्घ्यपूजेचा मान श्रीकृष्णाला दिल्याने आधीच कृष्णाबद्दल द्वेषबुद्धी असणारा शिशुपाल क्रुद्ध झाला आणि त्याच्या अनाठायी संतापाचा आणि अहंकाराचा शेवट हा त्याच्या मृत्यूमध्ये झाला. श्रीकृष्णाने आपल्या सुदर्शन चक्राने त्याचे शीर उडविले आणि पुराणांनुसार त्याचे तेज श्रीकृष्णामध्ये विलीन झाले..

३.३.१०) द्वितीय सर्गातील निवडक भागाचे रसग्रहण - शिशुपालवधाचा द्वितीय सर्ग हा राजनैतिक विचारांचा उहापोह करणारा असून त्याची प्रेरणा ही माघाला भारवीच्या किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याच्या द्वितीय सर्गातून मिळाली आहे. श्रीमद्भागवतपुराणामध्ये आलेल्या कथेनुसार श्रीकृष्णाने युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञास हजेरी लावावी की जरासंधाच्या तावडीतून राजांची प्रथम सुटका करावी, याकरिता केवळ उद्धवाशी चर्चा केली होती. काव्यातून कवीने जरासंधाच्या वधाचा भाग पूर्णपणे वगळून शिशुपालाच्या वधाचा भाग यात अंतर्भूत केला आहे. मूळ कथेत शिशुपालाचा वध हा राजसूय यज्ञात प्रसंगपरत्वे अचानक उद्भवला आहे. तर येथे तो आधीच गृहीत धरला आहे. शिशुपालाचा वध ही साक्षात इंद्रदेवाची विनंती असल्याने त्याचे अनुष्ठान कृष्णाने प्राथम्याने आणि प्राधान्याने करणे योग्य आहे, असे मत मांडल्यावर बलराम त्यास आपली सहमती दर्शवितो. प्रस्तुत निवडक वेच्यामध्ये आलेले श्लोक हे बलरामाच्या मुखातील असून ते कृष्णाच्या मताला दुजोरा देणारे, अर्थातच शिशुपालाचा वध प्रथम का करावा, याचे समर्थन करणारे आहेत. मूळकथानकात अशाप्रकारे काहीही कथाभाग आलेला नसताना कवीने तो त्याच्या काव्यात घालण्यामागे निश्चितच काही हेतु असावा. तो म्हणजे माघाचा काळ हा महाकाव्याच्या इतिहासात पंडिती काव्याचा मानावा लागतो. दरबारी कवींकडून लिहिली गेलेली काव्ये ही केवळ काव्यसेवा न करता आपली काव्ये येण-केन प्रकारे आश्रयदात्या राजाला उपयोगी पडू शकतील काय, याचाही वेध घेत होती. म्हणजे आपली काव्ये राजाला “उपदेशयुजे...” करण्याच्या उद्देशाने असे प्रसंग कथानकात कवींकडून गुंफण्यात आले. तसेच मूळ कथेत केवळ एका व्यक्तीशीच जेथे विचारविनिमय करण्यात आला होता तेथे काव्यात दोन व्यक्तींशी विचारविनिमय करण्यात आलेला आहे. याचे कारण म्हणजे, प्रत्येक वस्तूला दोन बाजू असतात आणि त्या दोन्ही बाजू किंवा भूमिका मांडण्यासाठी दोन व्यक्तींशी सल्ला-मसलत करून दोन व्यक्तींकरवी दोन विभिन्न मतांचे समर्थन केलेले आहे. त्यातही त्या मतांची मांडणी सुद्धा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. प्राचीन भारतीय दार्शनिक परंपरेला अनुसरून जे मत पहिले मांडले जाते, तो पूर्वपक्ष असतो आणि त्याचा निरास करून जे मत प्रस्थापित केले जाते, त्यास उत्तरपक्ष म्हटले जाते. श्रीकृष्णाने शेवटी शिशुपालावर चढाई न करता युधिष्ठिराच्या यज्ञास उपस्थित राहण्यास प्राथम्य दिलेले आहे आणि हा विचार उद्धवाने

बलरामानंतर सांगितलेला आहे. याचाच अर्थ बलरामाचे म्हणणे हे संपूर्ण संवादामध्ये पूर्वपक्षाचे रूप धारण करते. यातून कवीची कथाप्रसंगाच्या मांडणीमधील मार्मिकता, सूक्ष्मता दिसून येते.

बलरामाच्या मुखी घातलेली वचने ही कवीची राजनैतिक विषयांचे ज्ञान दर्शविणारी आहेत. यात येणाऱ्या गुण, शक्ति, सिद्धी, मंत्राची अंगे, मित्र-शत्रू यांचे प्रकार हे केवळ पुस्तकी ज्ञानाचे प्रदर्शन नाहीत तर त्यांचे केलेले उपयोजन आणि सूक्ष्म निरीक्षण यातून उद्भवलेले आहेत. माघाचे आजोबा आणि वडील हे श्रीवर्मलात राजाचे सर्वाधिकारी, मंत्री असल्याने व राजव्यवहार जवळून पाहिलेला असल्याने माघ राजनैतिक संकल्पनाशी आणि त्यांच्या उपयोजनाशी पूर्ण अनभिज्ञ असू शकत नाही. कृष्णाचे शिशुपालाशी असलेले वैर हे केवळ वैयक्तिक पातळीवर मापलेले नाही तर राजनैतिक सिद्धांतांवर जोखलेले आहे आणि त्यामुळे त्यानुसार त्या वैराला त्याच्या योग्य व न्याय्य अशा शेवटास नेऊन ठेवणे, हे अगत्याचे ठरते म्हणून शिशुपालाचा वध करणे योग्य आहे, अशी सैद्धांतिक बैठक बलरामाच्या विचारातून कवीने मांडली आहे.

शिशुपालाच्या वधाचे औचित्य समजावून सांगताना कवीने ही राजनैतिक चर्चा निरस ठरू नये, यासाठी अनेक अर्थांलांकराचे साज त्यामध्ये गुंफले आहेत. उपमा, व्यतिरेक, दृष्टांत, अर्थांतरन्यास अशा अनेक समर्पक अलंकारांचा यथोचित वापर करून विचाराधीन विषय हा लौकिक आणि पौराणिक संदर्भांनी स्पष्ट आणि सुरम्य करण्याचे प्रयोजन कवीने एकाचवेळी साधले आहेत. अनुष्टुप् छंदात रचलेल्या द्वितीय सर्गातील काव्याची भाषा प्रसादयुक्त, ओजस्वी आहे, वीर रसाचा परिपोष करणारी आहे. भारवीच्या काव्याचे वैशिष्ट्य असणारी कमी शब्दात जास्त आशय अभिव्यक्त करण्याची क्षमता म्हणजे अर्थगौरवता येथे दिसून येते. तसेच कालिदासाच्या काव्याचे वेगळपण हे त्यातील उपमांच्या सहजतेमुळे आणि वैविध्यामुळे आहे आणि त्याचा प्रत्यंतर बलरामाच्या उक्तींमधूनही येतो. समुद्राची अजून अभिवृद्धीची इच्छा, गवताच्या गंजीवर विस्तव टाकून झोपणारी व्यक्ती, पायदळी तुडवल्या जाणाऱ्या धुळीचे तिला तुडविणाऱ्या माणसाच्या डोक्यावर जाऊन बसणे, पाण्याचे धुळीला त्याच्या तळाशी बसविणे, गवताच्या पात्याचे थोड्याशा वाऱ्याच्या झुळकेने सुद्धा वाकणे, सूर्याचे अंधकार दूर करूनच उगविणे, राहूचे सूर्याला सततचे ग्रासणे, सूर्याच्या भ्रमणाने मेरुच्या तटांवर पडलेला अंधकार ही दररोजच्या वापरातील सर्वांच्या निदर्शनास येणारी उदाहरणे माघ जितक्या सहजतेने देतो तितक्याच प्रगल्भतेने तो शास्त्रीय संदर्भ आणि उदाहरणे सुद्धा देतो. अर्थशास्त्रातील पंचांग मंत्रणा, षड्गुण्य संबंध, बौद्धांची अंगपंचस्कंध ही आत्म्यासंबंधीची संकल्पना, व्याकरणशास्त्रातील शब्दाच्या अर्थासंबंधीची धारणा इत्यादी विषय तो सहजतेने उद्धृत करतो. त्याच्या वाक्यांमध्ये काव्याच्या संदर्भाशिवाय सुद्धा स्वतंत्ररित्या अर्थ अभिव्यक्तीची क्षमता असल्याने अनेक वाक्ये ही सुभाषित अथवा म्हणीवजा वापरली जाऊ शकतात. जसे, बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ।, क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः । जननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ।, इत्यादी. तसेच हिमांशुमाशु, जननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः, स्वर्भानुर्भानुमन्तम्, समूलघातमघ्नन्तः, महिम्ना न महात्मनाम् अशा पदरचनेने त्याने यमकालंकाराद्वारे पदलालित्य सुद्धा साधले आहे. म्हणजे एकाच वेळी काव्याचे शरीर असणाऱ्या शब्द आणि अर्थ या दोघांचे समान सौंदर्य साधत विषय-वस्तूला पुढे नेण्याची कसब

माघाच्या लेखणीने साधली आहे. त्यामुळे उत्तरोत्तर संस्कृत भाषेच्या समीक्षकांनी आणि कवींनी माघाची मुक्तहस्ते केलेली प्रशंसा ही समर्पक असल्याची साक्ष या द्वितीय सर्गाच्या वेच्यातून मिळते.

३.३.११) द्वितीय सर्गातील वृत्त – महाकाव्याचे जे नियम साहित्यशास्त्राच्या ग्रंथामध्ये दिले आहेत त्यानुसार प्रत्येक सर्ग हा एका वृत्तामध्ये रचला जातो आणि सर्गाच्या शेवटी वृत्तबदल केला जातो.^{३३} या नियमांना अनुसरून शिशुपालाचा द्वितीय सर्ग हा अनुष्टुप् वृत्तात रचलेला आहे. अनुष्टुप् हे एक जातीवृत्त असून याचे एकूण २५६ प्रकार होतात. या सर्व प्रकारांमधील समान धर्म म्हणजे यात प्रत्येक पादांमध्ये आठ वर्ण येतात. अशाप्रकारे, पद्याच्या चार पादांमध्ये प्रति पाद आठ अक्षरांनुसार एकूण बत्तीस वर्ण येतात. हे अत्यंत लघुकाय वृत्त असून याच्या प्रकारांमध्ये श्लोक हा सर्वात प्रसिद्ध प्रकार आहे. इतर वृत्तांनुसार यातील सर्व वर्णांचे लघु-गुरुनुसार नियमन केलेले नसते. केवळ तीन वर्णांबद्दल नियम केले असून इतर वर्ण लघु किंवा गुरु यापैकी काहीही असू शकतात. अनुष्टुप् वृत्तांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

पञ्चमं लघु सर्वत्र । सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठं च पादानां । चतुर्णां स्यादनुष्टुभिः ॥

या व्याख्येनुसार पुढील केवळ तीन अक्षरांचे नियमन सांगितले आहे.

- १) सर्वत्र म्हणजे सर्व पादांमधील पाचवे अक्षर हे लघु असते.
- २) दुसऱ्या आणि चौथ्या पादांमधील सातवे अक्षर लघु असते.
- ३) सर्व पादांमध्ये सहावे अक्षर हे गुरु असते.

कमी शब्दात विषयाची आशयघनता व्यक्त करणे ही कसब या वृत्तात कवीला साधावी लागते. आणि त्यानुसार माघकाव्याच्या द्वितीय सर्गात (निवडक श्लोकांमध्ये) मोजक्या शब्दात बलरामाच्या रागाची व त्वेषाची धार व्यक्त करण्यासाठी लघुकाय अनुष्टुप् वृत्ताचा वापर केला आहे. द्वितीय सर्गाच्या शेवटी औपच्छंदसिक, द्रुतविलंबित आणि मालिनी या वृत्तात काव्यरचना करून सर्गान्त सूचित केला आहे.

३.४) स्वयं अध्ययनाचे प्रश्न

१) श्रीकृष्णाला कोणी राजसूय यज्ञाचे आमंत्रण दिले होते ?

१) भीमकाने	२) शिशुपालाने	३) युधिष्ठिराने	४) जरासंधाने

२) श्रीकृष्णाला शिशुपालाच्या वधाच्या कार्याची कोणी आठवण करवून दिली ?

१) इंद्राने	२) नारदाने	३) बलरामाने	४) उद्धवाने

३) माघाने कोणाच्या काव्याचे अनुकरण आपल्या महाकाव्यात केले आहे ?

१) कालिदासाच्या	२) भारवीच्या	३) अश्वघोषाच्या	४) श्रीहर्षाच्या

^{३३} एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । साहित्यदर्पणम्, ६.३२.

४) खालीलपैकी कोणते काव्य हे बृहत्तत्रयींपैकी नाही ?

- १) रघुवंशम् २) शिशुपालवधम् ३) किरातार्जुनीयम् ४) नैषधीयचरितम्

५) माघाने राजाच्या अङ्गपंचकम् मंत्रणेची कोणाबरोबर तुलना केली आहे ?

- १) पंचप्राणांशी २) पंचप्रमाणांशी ३) बौद्धांच्या अङ्गस्कन्धपञ्चकाशी ४) पंच महाभूतांशी

६) शिशुपाल हा श्रीकृष्णाचा कोणत्या प्रकारचा मित्र आहे?

- १) सहजमित्र २) कृत्रिममित्र ३) प्राकृतमित्र ४) कोणताही नाही

७) शिशुपाल हा श्रीकृष्णाचा आता कोणत्या प्रकारचा अरि झाला आहे?

- १) सहजारि २) कृत्रिमारि ३) प्राकृतारि ४) कोणताही नाही

८) कृष्णाने कोणाचे हरण केल्याने शिशुपालाशी त्याचे वैर निर्माण झाले?

- १) अंबा २) सत्यभामा ३) द्रौपदी ४) रुक्मिणी

९) उपकार करणाऱ्या शत्रूबरोबर कोणत्या प्रकारचे संबंध ठेवावेत?

- १) यान २) विग्रह ३) संधि ४) आसन

१०) सूर्याला आणि चंद्राला खालीलपैकी कोण सतत त्रास देतो ?

- १) केतु २) राहु ३) मंगळ ४) शनि

३.५) पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

शिशुपालाच्या द्वितीय सर्गामध्ये राजनैतिक विषयाची चर्चा असल्याने त्यामध्ये काही प्राचीन राजनैतिक संकल्पनांचा नामोल्लेख आपल्याला आढळतो. त्यांचे विवेचन मुख्य पुस्तकात दिलेले आहे. येथे त्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण दिले आहे.

१) गुण - राज्यांचे परस्परांशी असणारे सहा प्रकारचे आंतर-राज्य संबंधांचे प्रकार असतात. ते म्हणजे, संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव, संश्रय होय. (१) संधी म्हणजे तह करणे, (२) विग्रह म्हणजे युद्ध पुकारणे, (३) आसन म्हणजे जैसे थे परिस्थिती ठेवणे, (ना युद्ध करणे ना तह करणे), (४) यान म्हणजे दुसऱ्या राज्यावर चढाई करणे, (५) संश्रय म्हणजे बलशाली राज्याचा आश्रय घेणे आणि (६) द्वैधीभाव म्हणजे एका राज्याबरोबर युद्ध करणे आणि दुसऱ्या राज्याबरोबर तह करणे होय. याचा अर्थ काहींनी एकाच राज्याशी वरकरणी मैत्रीचे संबंध आणि अंतःस्थ शत्रूत्व असा सांगितला आहे.

२) शक्ति - शक्ति म्हणजे बल होय. त्या तीन प्रकारच्या आहेत. (१) कोश आणि सैन्य यांनी प्राप्त होणारी प्रभुशक्ति (२) राजाच्या अंगी असणारे पराक्रमरूपी बल म्हणजे उत्साहशक्ति होय आणि (३) ज्ञानाचे बल असणारी मंत्रशक्ति होय.

३) सिद्धी - त्या-त्या शक्तीने प्राप्त होणाऱ्या सिद्धी सुद्धा तीन प्रकारच्या आहेत. (१) प्रभुशक्तीने प्राप्त होणारी प्रभुसिद्धी, (२) मंत्रशक्तीने मिळणारी मंत्रसिद्धी आणि (३) उत्साहशक्तीने मिळणारी उत्साहसिद्धी होय.

४) उदय - उदय हे तीन प्रकारचे सांगितले आहेत, ते म्हणजे, वृद्धि, क्षय आणि स्थिती.

५) अङ्गस्कन्धपञ्चकम् - मंत्रणेचे पाच अंगे. कोणतेही कार्य हाती घ्यावयाचे ठरविल्यानंतर त्याच्याविषयी मसलत करताना पुढील गोष्टींचा विचार केला जातो. (१) कार्याच्या अनुष्ठानासाठी उपाययोजना करणे (२) कार्यासाठी आवश्यक त्या मनुष्यबळ आणि द्रव्यबळाचा विचार करणे (३) कार्याच्या अनुष्ठानासाठी योग्य अशा देश आणि काळाचा विचार करणे (४) कार्यामध्ये येणाऱ्या संभाव्य अडचणींचा/संकटांचा विचार करून त्यांचा परिहार करणे (५) कार्याची सिद्धी. (कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः। कौटिलीय अर्थशास्त्र, १.१५)

६) बौद्धदर्शनातील अङ्गस्कन्धपञ्चकम् संकल्पना - बौद्ध दर्शनानुसार आत्मा हा पाच अंगानी युक्त आहे. या अंगांस स्कन्ध म्हणजे भाग, प्रकार अशी पारिभाषिक संज्ञा दिलेली आहे. ते म्हणजे (१) रूपस्कन्ध - यामध्ये पंचेंद्रिय आणि त्यांचे विषय म्हणजे बाह्यार्थ जग अंतर्भूत होते. (२) विज्ञानस्कन्ध - पंचेंद्रियांनी होणारे विषयांचे ज्ञान आणि स्वतःचे ज्ञान यामध्ये येते. (३) वेदनास्कन्ध - ज्ञानोत्तर मनुष्याला होणारा सुखदुःखात्मक अनुभव म्हणजे वेदनास्कन्ध होय. (४) संज्ञास्कन्ध - वेदनास्कन्धानंतर वस्तूचे संपूर्ण हहण आपणास होतो आणि त्या वस्तूच्या गुणांवर आधारीत त्या वस्तूचे नामकरण केले जाते. यास संज्ञास्कन्ध म्हणतात. (५) संस्कारस्कन्ध - एखाद्या वस्तूची संज्ञा ऐकल्यानंतर आपल्या सुखदुःखरूपी अनुभवावर आधारीत आपली त्या वस्तूवर रागद्वेषादि मानसिक प्रवृत्ती निर्माण होते. यास संस्कारस्कन्ध म्हणतात. अशाप्रकारे होणाऱ्या संवेदनात्मक प्रतिक्रियांचा समूह म्हणजेच आत्मा होय, असे बौद्ध दार्शनिकांचे म्हणणे आहे.

७) मित्रांचे प्रकार - अ) मित्राचे प्रकार - अ.१) सहजमित्र - समान कूळात जन्मास आलेला मित्र. आई-वडीलांकडील नातेसंबंधाने असलेला मित्र, जशी मामाची मुले किंवा आत्याची मुले. अ.२) प्राकृतमित्र - कौटिलीय अर्थशास्त्रातील राज्यमंडळाच्या सिद्धांतानुसार आपल्या राज्याला लागून नजीक असणारे राज्य हे आपले शत्रू राज्य असते. आणि तसेच शत्रूच्या राज्याला लागून नजीक असणारे राज्य ते त्या शत्रूचे शत्रूराज्य असते. आपल्या शत्रूचा शत्रू तो आपला मित्र असतो. त्यानुसार मधले एक शत्रू राज्य सोडून

पलिकडील राज्य हे आपले स्वाभाविक मित्र राज्य असते . आणि त्याचा राजा हा आपला मित्र असतो.अ.३) कृत्रिम मित्र – वरील दोन्ही प्रकारात न मोडणारा परंतु तत्कालीन परस्परांच्या हितसंबंधाने किंवा स्वतःच्या स्वार्थान मित्र झालेला राजा व राज्य हे कृत्रिम मित्र असते.

८) शत्रूंचे प्रकार - अ.१) सहजशत्रू/अमित्र – समान कळात जन्मास आलेला शत्रू. आई-वडीलांकडील नातेसंबंधाने असलेला शत्रू. सामान्यतः संपत्तीमध्ये वाटेकरी असणारे येथे अभिप्रेत आहेत, जशी काकाची मुले.अ.२) प्राकृतमित्र – कौटिलीय अर्थशास्त्रातील राज्यमंडळाच्या सिद्धांतानुसार आपल्या राज्याला लागून नजीक सणारे राज्या हे आपले शत्रू राज्य असते. हे शत्रू राज्य आपले स्वाभाविक अमित्र किंवा शत्रू राज्य असते. आणि त्याचा राजा हा आपला स्वाभाविक शत्रू असतो.अ.३) कृत्रिम मित्र – वरील दोन्ही प्रकारात न मोडणारा, परंतु तत्कालीन परस्परांच्या हितसंबंधांच्या संघर्षाने शत्रू झालेला राजा हा कृत्रिम शत्रू होय.

९) शब्दाच्या अर्थाचे प्रकार - वैयाकरणांच्या मते जाति, गुण, क्रिया आणि यदृच्छा असे चार प्रकारचे अर्थ आहेत. (१) जाति म्हणजे आकृति अथवा सामान्य तत्त्व होय. उदाहरणार्थ गाय हा शब्द उच्चारल्यानंतर गोत्व जातीने युक्त प्राणी आपल्या मनःचक्षुसमोर उभा राहतो. गाय या शब्दाने त्याने संकेतित केलेल्या त्या जातीचे ज्ञान झाल्यामुळे केवळ आपल्या घरची गाय बघून सुद्धा आपल्याला जगातील सर्व गायींचे ज्ञान होते. कारण गायींमध्ये असणारे सामान्य तत्त्व जे त्यांना इतरांपासून वेगळे करते, जसे सास्ना इत्यादी यांचे ज्ञान आपल्याला होते. (२) गुण हा तत्त्व त्या जातीतील व्यक्तींना परस्परांपासून वेगळे करते, जसे काळी गाय, पांढरी गाय इत्यादी. (३) क्रिया पूर्ण जालेल्या क्रियांचा सुद्धा संज्ञात्मक रूपाने आपल्याला शब्दातून बोध होतो. जसे, चालणे, बसणे इत्यादी. (४) यदृच्छा शब्द म्हणजे स्वतःच्या इच्छेनुसार ठेवलेले व्यक्तीचे, वस्तूचे नाव. जसे कपिला, डित्थ इत्यादी. यास संज्ञा असे सुद्धा म्हणतात.

३.६) स्वयं अध्ययनाच्या प्रश्नाची उत्तरे

घटक ३.४ मधील प्रश्नांची उत्तरे येथे दिली आहेत.

(१) ३ - युधिष्ठिराने	(२) २ - नारदाने	(३) ३ - भारवीच्या
(४) १ - रघुवंशम्	(५) ३ - बौद्धांच्या आत्म्याच्या संकल्पनेशी	(६) १ - सहजमित्र
(७) २ - कृत्रिमारि	(८) ४ - रुक्मिणी	(९) ३ - संधि
(१०) २ - राहु		

३.७) सारांश - प्रस्तुत घटकातून आपण शिशुपालवधम् या महाकाव्याचा सामान्य परिचय करून घेतला. या महाकाव्याचे संस्कृत वाङ्मयातील स्थान आणि महत्त्व जाणून घेतले. महाभारत आणि श्रीमद्भागवतपुराणामधून घेतलेल्या कथा-वस्तुमध्ये कवीने आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर आवश्यक ते बदल करून स्वल्पशा कथानकाचा वीस सर्गामध्ये विविध विषयांच्या वर्णनांच्या सहाय्याने केलेला रम्य विस्तार पाहिला. बलरामाच्या वक्तव्याची पार्श्वभूमी आणि शिशुपालावर श्रीकृष्णाने प्रथम चढाई का करावी,

याकरिता अनेक उदाहरणे, दृष्टांत आणि राजनैतिक सिद्धांतासहित मांडलेले बलरामाचे विचार पाहिले. तसेच निवडक वेच्याचे रसग्रहण सुद्धा पाहिले आहे.

३.८) स्वाध्याय – सरावासाठी प्रश्न

अ) खालील श्लोकांचा अनुवाद करा.

- १) सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥
- २) तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् । पूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्ताऽत्र महार्णवः ॥
- ३) विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥
- ४) विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः । निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥
- ५) तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्घनीयताहेतुरभयं तन्मनस्विनि ॥
- ६) अनिलोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा । निमितादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥
- ७) सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥

ब) विवेचक टीपा लिहा.

- १) शिशुपालवधम् मध्ये येणाऱ्या राजनैतिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करा.
- २) बौद्ध दर्शनातील आणि राजनैतिकशास्त्रातील अङ्गस्कन्धपञ्चकम् पंचअंगस्कन्ध संकल्पना.
- ३) माघाने बलरामोक्तीमध्ये वापरलेल्या उपमा

क) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) श्रीकृष्णासमोर कोणता पेच निर्माण झाला होता, ते स्पष्ट करून त्यावर बलरामाने दिलेला सल्ला विशद करा.
- २) माघाच्या शैलीची वैशिष्ट्ये सोदाहरण स्पष्ट करा.
- ३) महाकाव्याची लक्षणे शिशुपालवधम् या महाकाव्यास कशी लागू होतात, ते सोदाहरण स्पष्ट करा.

३.९) क्षेत्रीय कार्य

- १) शिशुपालवधम् या महाकाव्याचे मूळ स्रोतसाहित्य महाभारत आणि श्रीमद्भागवतपुराण यांतील संबंधित कथानक वाचून त्यांचा तौलनिक अभ्यास करा.
- २) माघाच्या शिशुपालवधाचा भारवीच्या किरातार्जुनयम् या महाकाव्याशी तौलनिक अभ्यास करा.

३.१०) अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

(अ) प्राथमिक संदर्भग्रंथ -

- १) शिशुपालवधम्, (इंग्रजी), भंडारे एम. एस., मे. गोपाल नारायण आण्ड कंपनी, मुंबई, १९३२.

- २) शिशुपालवधम् महाकाव्यम्, (हिंदी) शास्त्री कृष्णमोहन आचार्य, चौखम्बा अमकभारती प्रकाशन, वाराणसी, आठवी आवृत्ती, १९७९.
- ३) शिशुपालवधम्, द्वितीय सर्ग (हिंदी) पाण्डेय जनार्दनशास्त्री, मोतीलाल बनरसीदास, दिल्ली, दुसरी आवृत्ती, १९९४.
- ४) शिशुपालवधम्, द्वितीय सर्ग (हिंदी) शर्मा रामजीलाल, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१३.
- ५) शिशुपालवधम्, (मराठी) नूलकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, २०१२.

(ब) दुय्यम संदर्भग्रंथ -

- १) उपाध्याय बलदेव, संस्कृत सुकवि समीक्षा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, तृतीय आवृत्ती, १९८७.
- २) वाटवे, केशव नारायण, संस्कृत काव्याचे पंचप्राण, मनोहर ग्रंथमाला, पुणे, १९७०.
- ३) शर्मा, मोहनलाल जगन्नाथ, महाकवि माघ, नवयुग प्रकाशन, दिल्ली, १९६३.

घटक क्रमांक - ४
भारवीकृत किरातार्जुनीयम्
प्रथमः सर्गः (श्लोक - १ - २५)

४.१) उद्दिष्टे -

या महाकाव्याच्या प्रथम सर्गाच्या निवडक श्लोकांच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांना -

- १) महाकाव्य या संस्कृत काव्यप्रकाराची ओळख होईल.
- २) संस्कृत कवी भारवीची लेखनशैली व त्याच्या काळातील महाकाव्याचे स्वरूप यांची ओळख होईल.
- ३) प्राचीन राजनैतिक विचार कळून येतील.
- ४) दूताच्या कर्तव्याशी ओळख होईल.

४.२) प्रस्तावना

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण महाकाव्याच्या लक्षण आणि स्वरूप यांचा साहित्यशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास केला आहे. आणि पंचमहाकाव्यांचा साधारण परिचय सुद्धा करून घेतला आहे. त्याच अनुषंगाने इ.स.नाच्या सहाव्या शतकात महाकाव्याचे बदलते स्वरूप भारवीच्या काव्यातून द्योतित होते. या घटकात प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याचा विशेषत्वाने परिचय आणि ग्रांथिक वाचन आपण करून घेणार आहोत.

संस्कृत वाङ्मयात काव्य ही अत्यंत व्यापक संकल्पना असून यात दृश्यकाव्य म्हणजे रूपके (नाटक, प्रकरण, प्रहसन, इत्यादी) आणि श्रव्यकाव्य या दोहोंचा समावेश होतो. यापैकी श्रव्य काव्यात पुन्हा गद्य, पद्य आणि गद्य-पद्यात्मक चम्पू या तीन वाङ्मयप्रकारांचा समावेश होतो. पद्याचे पुन्हा प्रबंधकाव्य आणि मुक्तकाव्य असे दोन भाग पडतात. आणि यातील प्रबंध काव्याचे पुन्हा महाकाव्य आणि खंडकाव्य असे दोन प्रकार केले जातात. अशाप्रकारे, श्रव्यकाव्याच्या पद्यप्रकारातील प्रबंधकाव्याचा एक प्रकार म्हणजे 'महाकाव्य' होय.

४.३) विषयविवेचन-

४.३.१ भाषांतर -

किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याच्या प्रथम सर्गातच सुरुवातीला हेराचे द्वैतवनात युधिष्ठिराकडे आगमन दाखविले आहे. युधिष्ठिराने एका वनेचरास म्हणजे वनात राहणाऱ्या पुरुषास ब्रह्मचाऱ्याचा वेष धारण करून (वर्णलिङ्गी) हेर रूपाने दुर्योधनाचे राजलक्ष्मीचे पालन करणारे, प्रजेबाबतचे वर्तन जाणून घेण्यासाठी हस्तिनापूरास माहिती काढण्यासाठी पाठविले होते. (श्लोक क्रमांक १)

वनेचराने युधिष्ठिरास आल्यानंतर यथोचित प्रणाम केला व शत्रूने जिंकून घेतलेल्या प्रजेबाबत राजाला सांगताना त्याच्या मनाला थोडी सुद्धा व्यथा जाणवली नाही. कारण हितैषी व्यक्ति खोटे बोलू इच्छित नाही. (श्लोक २) शत्रूच्या विघाताची इच्छा करणाऱ्या युधिष्ठिर राजाची एकांतात अनुज्ञा घेऊन तो

शब्दसामर्थ्य (सौष्ठव) आणि अर्थगर्भता (औदार्य) ही वैशिष्ट्ये असणारी व निःसंदिग्ध अशी वाणी बोलला. (श्लोक ३) तो म्हणाला, “ हे राजा, कामगिरीवर नियुक्त केलेल्या सेवकांनी, हेर हेच ज्यांचे नेत्र आहेत अशा राजाला फसवू नये. म्हणून मी जे काही प्रिय किंवा अप्रिय सांगेन त्याकरिता आपण मला माफ करावे कारण हितकारक आणि प्रिय असे दोन्ही गुण असणारी वाणी दुर्लभ आहे. (हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।) (श्लोक ४) तो कसला राजा जो हितकारक उपदेश ऐकत नाही आणि तो कसला मित्र जो हितकारक सांगत नाही. म्हणजे हितकारक न सांगणारा मित्र आणि न ऐकणारा राजा हे दोघेही निंदनीय आहेत. परस्परांना अनुकूल असणाऱ्या राजावर व अमात्यांवर सर्व प्रकारची संपदा नेहमी प्रसन्न असते.” (श्लोक ५) वनेचर जे काही जाणू शकला त्यात तो स्वतःचे मोठेपणा न मिरविता हे आपल्यावरील राजाच्या कृपेचे फळ आहे, असे सांगतो. तो म्हणतो जात्याच अगम्य असे राजाचे वर्तन कोठे आणि आमच्या सारखे क्षुद्र जीव कोठे? या दोहोंची बरोबरीच होऊ शकत नाही. तरी सुद्धा मी शत्रूंची गूढ राजनीति जी काही जाणू शकलो ते केवळ आपल्या कृपेने शक्य झाले. (श्लोक ६) वनेचराच्या राजाप्रत असणाऱ्या एकनिष्ठतेने तो राजाच्या हिताच्या दृष्टीने सर्व वृत्तांताचे सार एका श्लोकात कथन करतो, की सुयोधन आज राजसिंहासनावर आरुढ झालेला असला तरी वनात राहणाऱ्या आपल्याकडून (युधिष्ठिराकडून) होणाऱ्या त्याच्या पराभवाची त्याला साशंकता आहे. म्हणून द्यूताने आपल्याकडून जिंकलेल्या पृथ्वीस तो नीतीच्या सहाय्याने जिंकू इच्छितो. (श्लोक ७) त्याच्या मनात आपल्याकडून जिंकल्या जाण्याची साशंकता मनात असून सुद्धा तो कपटी सुयोधन तुम्हाला जिंकून घेण्याच्या मनीषेने स्वतःच्या गुणसंपदेने त्याचे शुभ्र यश प्रसारित करीत आहे. स्वतःचा उत्कर्ष साधणारे सज्जनाशी वैर हे दुर्जनाच्या मैत्रीपेक्षा श्रेष्ठ होय. (श्लोक ८) त्याच्या गुणसंपदेचे वर्णन करताना वनेचर सांगतो की, सुयोधनाने काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या षड् रिपूंना जिंकून घेतले आहे, आळस झटकून टाकला आहे, मनूची प्रजापालनाची अगम्य रीति प्राप्त करून घेण्याची त्याची इच्छा आहे, तो दिवस-रात्र यांचे योग्यरित्या विभाजन करून वेळ सदुपयोगी लावित आहे. अशाप्रकारे तो त्याचा पराक्रम नीतिपूर्वक मार्गाने प्रसारित करीत आहे. (श्लोक ९) त्याने अहंकार त्यागला आहे. तो आता सेवकांशी प्रिय मित्रांप्रमाणे, मित्रांशी बांधवांप्रमाणे आणि बांधवांशी जणू आधिपत्य मिळालेल्या राजाप्रमाणे वागत आहे. (श्लोक १०) तो धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांचे कालानुसार निष्पक्षपातीपणे विभाजन करून अनासक्तपणे त्यांचा उपभोग घेत आहे. त्याच्याठायी या तीन वर्गांचा विरोध न दिसता उलट त्यांच्यात मैत्रीच दिसत आहे. (श्लोक ११) तो कुणाचीही केवळ स्तुती करीत नाही तर त्याचे मौखिक कौतुक हे दानाने युक्त असते. तो दानाशिवाय सत्कार करीत नाही. तसेच गुणांना पाहूनच तो सत्कार करतो. (श्लोक १२) जितेंद्रिय असा तो केवळ धनाच्या लोभाने नाही किंवा अहंकाराने सुद्धा नाही तर ज्यात इतर कोणतेही कारण नाही अशा केवळ स्वकर्तव्यभावनेने तो गुरुंच्या उपदेशानुसार स्वतःच्या मुलामधील आणि शत्रूमधील धर्माच्या उल्लंघनाला दंडाने संपुष्टात आणत आहे. (श्लोक १३) सुयोधन साशंक सुद्धा आहे. परंतु तो स्वकीय जनांना आपल्या आजूबाजूस नेमून जणू निःशंक अथवा निर्भय असल्याप्रमाणे दाखवितो. तसेच हाती घेतलेले कार्य पूर्णत्वास नेल्यानंतर तो त्याच्या सेवकांप्रती असलेली त्याची कृतज्ञता ही तो धन प्रदान करून व्यक्त करतो. (श्लोक १४) कोणत्या कार्यात साम, दान, भेद आणि दंड या चार उपायांपैकी कोणत्या उपायाचा वापर करावा याचे योग्य पद्धतीने विभाजन

करुन त्यांचा सम्यक वापर केल्याने ते उपाय जणू परस्परांमध्ये स्पर्धा असल्याप्रमाणे त्यास आत्यंतिक संपत्तीचा लाभ करुन देत आहे. (श्लोक १५) त्याच्या राजवाड्याचे अंगण अनेक राजांच्या रथ आणि अश्वानी भरुन गेले आहे. तसेच सामंत राजांनी भेट म्हणून दिलेल्या उत्तम प्रतीच्या गंधहर्तीच्या मदस्रवाने ते पंकील सुद्धा झाले आहे. (श्लोक १६) त्याने केलेल्या लोकाभिमुख कामांमुळे त्याच्या राज्याला केवळ पर्जन्याच्या पाण्यावर अवलंबून रहावे लागत नाही. त्यामुळे ते जणू न नांगरता सहज मिळणाऱ्या धान्यांच्या समृद्धीला सुद्धा अनुभवत आहे. (श्लोक १७) प्रतिथयश, करुणाशील, सर्व बाजूने रक्षण केल्यामुळे उपद्रवरहित उद्याने आणि कुबेरासमान असणाऱ्या सुयोधनाच्या सद्गुणाने पान्हावलेली पृथ्वी स्वतःहून त्यास आपल्या संपदा प्रदान करीत आहे. (श्लोक १८) त्याचे योद्धे बलशाली, स्वाभिमानी, युद्धभूमीवर प्रतिष्ठा मिळविलेले, धनाने संतृप्त व त्याच्या मताहून भिन्न मते नसणारे आहे, त्याच्याविरुद्ध न एकवटलेले आणि त्यामुळे त्याच्याकरिता युद्धामध्ये स्वतःच्या जीवावर उदार होऊन त्याचे प्रिय करु इच्छितात. (श्लोक १९) तो सर्व कार्ये वेळेत पूर्णत्वास नेतो. चांगले चरित्र असणाऱ्या हेरांद्वारे इतर राजांचे सर्व क्रियाकलाप तो जाणून घेतो. मात्र त्याच्या क्रिया फलद्रूप झाल्या असताच कळून येतात. त्याच्या क्रियांची फले ही त्याच्या हिताशी निगडीत आणि मोठा उत्कर्ष करणारी असतात. (श्लोक २०) त्याने दोरी लावलेले धनुष्य कधी उचलले नाही की रागाने चेहरा वाकडा केला नाही. त्याच्या गुणांवर अनुरक्त झालेल्या राजांनी त्याची आज्ञा जणु फुलांच्या माळेप्रमाणे शिरसा वंद्य मानली आहे. (श्लोक २१) त्याने तारुण्याने उद्धत अशा आपल्या धाकट्या भावाला, दुःशासनाला युवराजपदी बसविले आहे. तसेच त्याची आज्ञा ही अप्रतिहत आहे आणि तो पुरोहितांनी अनुमोदित केल्यानुसार सतत अग्निदेवतेला आहुतींनी प्रसन्न करीत आहे. (श्लोक २२) त्याचे सर्व शत्रू हे नामशेष झालेले असले आणि तो जरी स्थायी भविष्य असणाऱ्या आसिंधू पृथ्वीवर राज्य करीत असला तरी तो तुमच्यापासून भविष्यकालात होणाऱ्या भयाची जणू चिंता करीत आहे. अहो, मोठ्या लोकांशी वैर हे अनर्थकारी असते. (श्लोक २३) ज्याप्रमाणे सहन करण्यास अशक्य असे ताक्ष्य आणि वासुकी यांचे नाव ऐकले असता सर्पाचा फणा खाली उतरतो त्याप्रमाणे कथाप्रसंगाने लोकांकडून असहय असे तुमचे नाव उच्चारले गेले असता अर्जुनाच्या पराक्रमाची आठवण झालेला तो शीर खाली घालतो. (श्लोक २४) तरी, तुमच्या बाबतीत कपट करण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या त्या सुयोधनाच्या बाबतीत तुम्ही तात्काळ प्रत्युत्तर द्यावे. दुसऱ्यांच्या वचनांचा संग्रह करणाऱ्या माझ्यासारख्या लोकांची वाणी ही केवळ वृत्तांतरूप आहे. (श्लोक २५)

४.३.२ भारवी सामान्य परिचय

कवि भारवीचे किरातार्जुनीयम् हे महाकाव्य संस्कृत भाषेतील नावाजलेल्या पंचमहाकाव्यांपैकी एक म्हणून गणले जाते. प्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी कुमारसंभव आणि रघुवंश यांना मेघदूतम् या खंडकाव्यासहित त्यांच्या लहान ग्रंथ-विस्तारामुळे लघुत्रयी म्हटले जाते तर किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम् आणि नैषधीयचरितम् यांना त्यांच्या मोठ्या ग्रंथ-विस्तारामुळे बृहत्त्रयी म्हटले जाते. संस्कृत महाकाव्याच्या विकासक्रमात पहिली दोन महाकाव्ये ही कविकुलगुरु कालिदासप्रणित असून त्यामध्ये विषयवस्तूच्या मांडणीपेक्षा (manner) विषयवस्तूवर (matter) जास्त लक्ष केंद्रित केलेले दिसते तर

शेवटच्या दोन महाकाव्यांमध्ये विषयवस्तूपेक्षा विषयमांडणीवर जास्त लक्ष कवींनी दिलेले आहे. विषयवस्तू हा पांडित्याच्या आविष्कारासाठी आणि प्रदर्शनासाठी वापरलेला दिसतो. तसेच काव्याची सहजता, साधेपणा, नैसर्गिक सौंदर्य यांची जागा भपकेदारपणा, अलंकारांची रेलचेल, अतिसौंदर्यीकरण आणि त्यामुळे निर्माण झालेली कृत्रिमता यांनी घेतली. कवींनी स्वतःच्या अभिव्यक्तीपेक्षा पंडितांच्या प्रशंसेकडे जास्त लक्ष केंद्रित केले आणि काव्यांनी वाचकांच्या मनापेक्षा त्यांच्या बुद्धीला जास्त साद घातली. या महाकाव्यांच्या विकासक्रमामधील संधिदुवा म्हणजे भारवीचे काव्य होय. यात या दोहोंचा समतोल त्याने साधलेला दिसतो. मात्र भारवीनंतरच्या कवींनी विषयाच्या मांडणीला आकर्षित करण्याकरिता अवघड, रोजच्या वापरात नसलेले शब्दप्रयोग, शब्दच्छल, अलंकार, अतिशयोक्तिपूर्ण कविकल्पना, काव्यबंध तसेच पाल्हाळिक वर्णन अशा वेगवेगळ्या क्लृप्त्या योजल्याने काव्यातील सहज सौंदर्य झाकोळून गेलेले आहे. राजदरबारातील पंडितांच्या पसंतीस उतरण्याकरिता केलेल्या या प्रयत्नांबरोबरच विषयवस्तूला ताणून राजोपयोगी विषयांची चर्चा सुद्धा यांत अंतर्भूत केलेली दिसते. अशाप्रकारच्या दरबारी काव्य किंवा पंडिती काव्यांना या नवीन वळणात ढाळण्याचे श्रेय सुद्धा भारवीच्या काव्याला जाते.

पंडितांच्या पसंतीस उतरल्यामुळेच पंडितांनी निव्वळ एकाच कलाकृतीने अजरामरत्व मिळालेल्या भारवीची साहित्य-समीक्षकांनी मुक्तकंठे प्रशंसा केलेली दिसते. जसे, संस्कृत भाषेतील नावाजलेल्या पहिल्या दहा श्रेष्ठ कवींमध्ये त्याची गणना केली जाते.³⁴ काव्यांमध्ये उपमा अलंकाराच्या उपयोगाकरिता जसा कालिदास प्रसिद्ध आहे, तसा भारवि अर्थगौरवासाठी म्हणजे आशयघन अर्थ कमी शब्दात व्यक्त करण्याच्या गुणामुळे सर्वश्रुत आहे.³⁵ भारवि हे जसे कवीचे विशेषनाम आहे तसेच त्या शब्दाचा व्युत्पत्तीने अर्थ रवीचे म्हणजे सूर्याचे (रवेः) तेज (भा) असा सुद्धा होतो. यावरून त्याचे तेज हे सूर्याच्या तेजाप्रमाणे आहे, अशी कीर्ती त्यास प्राप्त झाली होती.³⁶ कालिदासाची वाणी ही चंद्राप्रमाणे आल्हाददायक आहे, तर भारवीची वाणी ही सूर्याच्या प्रबोधाप्रमाणे मानली आहे.³⁷ तसेच जशी कालिदासाच्या काव्याला द्राक्षापाकाची उपमा दिली जाते त्याप्रमाणे भारवीच्या काव्याला नारळाच्या फळाची उपमा दिली आहे. द्राक्ष ज्याप्रमाणे लगेचच त्याच्या मधुर रसाचा आस्वाद खाणाऱ्यास देतो त्याप्रमाणे कालिदासाची काव्यकल्पना वाचकाला तात्काळ आनंद देऊन जाते. मात्र नारळ ज्याप्रमाणे बाहेरून कठीण आणि आतून गोड पाणी व गर असणारे असते त्याप्रमाणे भारवीची काव्यशैली ही बाहेरून त्याच्या जड व क्लिष्ट शब्दांमुळे कठीण वाटते. परंतु एकदा अर्थ कळल्यानंतर त्यातील रस वाचकाला आनंद देऊन जातो.³⁸ त्याची भाषा ही जात्याच मधुर मानली आहे.³⁹ तसेच त्यात रस व भाव यांचे तादात्म्य स्पष्टपणे दिसून येते.⁴⁰ भारवीची कलाकृती ही त्याच्यानंतरच्या काळातील कवींसाठी महाकाव्याचे एक आदर्शरूप म्हणून समजली गेली. त्यामुळे काव्यरसाने युक्त, कमी

³⁴ आदौ कालिदासः स्यादश्वघोषस्ततः परम् । भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥

माघरत्नाकरौ पश्चाद्हरिश्चन्द्रस्तथैव च । कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दशाः ॥

³⁵ उपमा कालिदासस्य, भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणः ॥

³⁶ भारवेर्भा रवेरिव ॥

³⁷ शशिप्रभेव प्रह्लादं कालिदाससरस्वती । तनोति भारवेर्वाणी प्रबोधं भारवेरिव ॥

³⁸ नारिकेलसम्मितं वचो भारवेः सपदि यद् विभज्यते । स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥

³⁹ प्रकृतिमधुरा भारविगिरः । सद्भुक्तकर्णामृत

⁴⁰ तादात्म्यं रसभावयोर्भारविः स्पष्टमूचिवान् ।

शब्दात जास्त आशय व्यक्त करणारी, मार्गावरील दीपस्तंभप्रमाणे असणारी भारवीची रम्य कृती कोणाला बरे उपजीव्य ठरणार नाही?⁴¹ अशा आशयाच्या श्लोकाने भरतचरितम् चे लेखक, कवीकृष्णाने भारवीचे कौतुक केले आहे. यावरून नंतरच्या काळातील महाकाव्यकारांना त्याचे काव्य लिहिण्याकरिता कसे मार्गदर्शक ठरले, हे दिसून येते. त्याच्या काव्याने महाकाव्याचे एक नवे पर्व सुरु झाले. महाकाव्य रचनेचा नवीन पायंडा पडला. तो केवळ महाकवीनाच उपयोगी पडला असे नाही तर साहित्यशास्त्राच्या लेखकांनी सुद्धा महाकाव्याची वैशिष्ट्ये ही त्याच्या व इतर ग्रंथांच्या अवलोकनाने तयार केलेली दिसतात.

ज्याप्रमाणे कालिदास हा त्याच्या दीपशिखेच्या उपमेसाठी प्रसिद्ध आहे, माघ जसा हत्तीच्या गळ्यातील घण्टांच्या उपमेमुळे घण्टामाघ माघ म्हणून नावाजला जातो त्याप्रमाणे भारवी हा आतपत्राच्या (छत्रीच्या) उपमेसाठी नावाजला जातो. म्हणून त्यास आतपत्रभारवि असे सुद्धा म्हटले आहे.

अशाप्रकारे भारवीच्या काव्यात आपल्याला रम्य काव्यकल्पना, भावगभीरता, अर्थगौरव, समृद्ध शब्दसंचय, वृत्तांचे वैविध्य, वर्णनांचे वैपुल्य, अलंकारांची चमत्कृती, भाव-रसाची सांद्रता आणि गुणांनी साधलेले भाषेचे सौष्ठव प्रकर्षाने दिसून येते. या काव्यगुणांमुळे भारवी हा त्याच्या उत्तरवर्ती काळात नेहमीच अनुकरणीय ठरला.

४.३.३) भारवीचा काळ -

काही विरळा कवी सोडल्यास संस्कृत कवी सामान्यतः स्वतःबद्दल विस्ताराने काहीही सांगत नाही. जास्तीत जास्त स्वतःचे कुलनाम, आई-वडील किंवा गुरुचे नाव, फार-फार तर राजाश्रय देणाऱ्या राजाचे नाव, गावाचे नाव इत्यादी त्रोटक माहिती ही त्यांच्या स्वतःच्या लेखणीतून आपल्याला कळते. मात्र भारवीच्या बाबतीत तो स्वतःबद्दल काहीही माहिती सांगत नाही. त्यामुळे कवीच्या आयुष्याबद्दल व्यवस्थित किंवा पूर्ण चित्र तयार करण्याकरिता आपल्याला अंतःपुरावे, बाह्य पुरावे, किं वदतीं, इत्यादींवर अवलंबून रहावे लागते.

माघाने स्वतःचे शिशुपालवधम् हे महाकाव्य हे भारवीशी जणु स्पर्धा करण्याच्या हेतूने लिहिलेले दिसते. तसेच माघाने त्याचे अनेक ठिकाणी अनुकरण सुद्धा केलेले दिसते. याचा अर्थ भारवीच्या नंतर माघाचा काळ येतो. माघाचा काळ इ.सनाचे सातवे शतक असा निर्धारित केला आहे. त्यामुळे माघाच्या अगोदर म्हणजे इ.सनाच्या सातव्या शतका अगोदर भारवीचा काळ मानावा लागतो. ही भारवीच्या काळाची अपर सीमा ठरते.

त्याची पूर्व सीमा ठरविण्याकरिता दोन शिलालेख उपयोगी पडतात. त्यापैकी पहिला शिलालेख हा सध्याच्या महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यातील भूमीवर राज्य करणाऱ्या चालुक्यवंशीय राजा द्वितीय पुलुकेशीच्या आश्रयी असणाऱ्या कवि रविकीर्तीचा ऐहोळ (सध्याचे कर्नाटकातील विजापूर) येथील जैन मंदिराच्या भिंतीवरील लेख होय. यात त्याने स्वतःची तुलना ही कालिदास आणि भारवीसह केली आहे.⁴² यात शिलालेखाचा काळ सुद्धा नमुद केला आहे.⁴³ तो शक गणनेनुसार ५५६ असा नमुद केला असून त्यात ७८

⁴¹ प्रदेशवृत्त्यापि महान्तमर्थं प्रदर्शयन्ती रसमादधाना। सा भारवेः सत्पथदीपिकेव रम्या कृतिः कैरिव नोपजीव्या।।

⁴² येनायोजि नवेऽश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म। स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकाळिदासभारविकीर्तिः।

ऐहोळप्रशस्ति, ३७.

⁴³ पञ्चाशत्सु कलौ काले षट्सु पञ्चशतासु च। समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् ।। तत्रैव, ३४.

वर्षाची बेरीज केली असता इ. सनाचा काळ प्राप्त होतो. अशाप्रकारे तो काळ इ. सन ६३४ वर्ष असा मिळतो. याचा अर्थ भारवी हा या वर्षापर्यंत कालिदासाच्या समतुल्य आणि प्रतिथयश कवी गणला जाऊ लागला होता. तत्कालीन काळातील साहित्याच्या प्रसार व प्रचाराच्या साधनसामग्रीची दुरुहता व कमतरता पाहता एखाद्या कवीचे नाव व त्याचे साहित्य सुदूर सर्वश्रुत होण्यासाठी त्याच्या निर्मितीपासून किमान वीस-पंचवीस वर्षांचा कालावधी गृहीत धरणे अभिप्रेत आहे. अशाप्रकारे भारवीचा काळ हा इ.सनाच्या ६३४ च्या अगोदर पन्नास वर्षे म्हणजे सहाव्या शतकाचा उत्तरार्ध असा निश्चित करता येईल.

सुदैवाने आपल्याला अजून एका शिलालेखावर भारवीचा उल्लेख आढळतो. तो म्हणजे आजच्या कर्नाटक राज्याच्या दक्षिण भागात राज्य करणाऱ्या गंगवंशीय नरेश पृथ्वीकौंगण याचा असून त्यात त्याने त्याच्या कुळातील पूर्व राजांचे चरित्र सांगताना राजा दुर्विनीताचा उल्लेख केला आहे. त्याने भारवीच्या किरातार्जुनीयम् काव्यावरील पंधराव्या सर्गावर टीका लिहिली होती, असा उल्लेख त्याने केला आहे.⁴⁴ भारवीच्या काव्यातील पंधरावा सर्ग हा चित्रकाव्याचे उदाहरण असल्याने तो समजण्यास कठीण आहे. राजा दुर्विनीताचा काळ इ. सनाचे सहावे शतक असा नियत करण्यात आला आहे. त्यावरून भारवीचे काव्य प्रसिद्ध होऊन स्वतः राजाने त्यावर टीका लिहिण्यासाठी काही काळ गृहीत धरला असता सहाव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा भारवीचा काळ मानावा लागतो.

तसेच संस्कृत साहित्यातील अजून एक नामांकित कवी दंडी याच्या तीन कलाकृतींपैकी अवन्तिसुन्दरीकथा या ग्रंथाचा काही त्रुटीत भाग उपलब्ध झाला आहे. तसेच अवन्तिसुन्दरीकथासार या नावाचा अन्य एक ग्रंथ सुद्धा उपलब्ध आहे. या ग्रंथातील उल्लेखांवरून भारवी हा कवी दंडीचा आजोबा लागतो. दंडीचा काळ हा इ. सनाचे ६५० वर्ष असा मानला आहे. त्यामुळे तिथून मागे प्रत्येक पिढीकरिता २५ वर्षे मानली असता भारवीचा काळ हा सहाव्या शतकाचा उत्तरार्ध ठरतो.

४.३.४) भारवीची वैयक्तिक माहिती -

वर उद्धृत केल्याप्रमाणे भारवीने स्वलिखित माहिती दिलेली नसली तरी अवन्तिसुन्दरीकथासारातील वृत्तांतावरून आपणास असे कळून येते की, भारवी हा कौशिकवंशीय ब्राह्मण होता. त्याच्या पूर्वजांचे मूळ गाव आर्यदेशाचे शिखारत्न असणारे आनंदपूर ग्राम होते. नंतर त्यांनी नासिक्य देशातील अचलपूर येथे स्थलांतर केले. तेथे नारायण नामक एका पूर्वजाच्या उदरी दामोदर जन्मास आला. तो अत्यंत हुशार असा कवि भारवी होता. त्याने विष्णुवर्धन नावाच्या राजाशी मैत्री केली. हा राजा विष्णुवर्धन म्हणजे ऐहोळप्रशस्ती/ लिहिणाऱ्या रविकिर्तीचा आश्रयदाता असणाऱ्या चालुक्य वंशीय द्वितीय पुलकेशीन राजाचा लहान भाऊ होय. एकदा तो मृगयेला गेला असता तेथे त्याने अभक्ष्य भक्षण केले. म्हणून तो सलज्जित होऊन तीर्थस्थळी गेला. तेथे त्याची भेट राजा दुर्विनीताशी झाली व त्याच्याकडे भारवी राहिला. याच दुर्विनीत राजाने भारवीच्या महाकाव्याच्या पंधराव्या सर्गावर टीका लिहील्याचा शिलालेखावरील उल्लेख आपण वरील परिच्छेदात पाहिला. राजा दुर्विनीताकडून भारवीची कीर्ति ऐकून आजच्या तेलंगाणा व आंध्रप्रदेशमधील भूमिभागावर राज्य करणाऱ्या पल्लव राजा विष्णुसिंहाने त्यास आपल्या दरबारात आश्रय दिला. भारवीस एकूण तीन मुले होती. त्यापैकी मधल्या मुलाचे नाव नाव मनोरथ होते. अशाप्रकारची भारवीच्या वैयक्तिक आयुष्याबद्दलची माहिती आपणास अवन्तिसुन्दरीकथासार या ग्रंथातून मिळते.

⁴⁴ अविनीतनाम्नः पुत्रेण.... किरातार्जुनीयपंचदशसर्गटीकाकारेण दुर्विनीतनामधेयेन ।

भारवीस चालुक्य राजा विष्णुवर्धन, गंग राजा दुर्विनीत व पल्लव राजा सिंहविष्णु यांचा राजाश्रय मिळाला. हे तिघेही राजे समकालीन आहेत. याचाच अर्थ तो दक्षिण भारतीय होता, हे सुद्धा सिद्ध होते. तसेच त्याच्या काव्यात अर्जुनाने शंकराच्या उरस्थळावर केलेल्या मुष्टिप्रहाराची तुलना ही त्याने सहयपर्वताच्या पायथ्याशी आपटणाऱ्या समुद्राच्या लाटांशी केलेली आहे.⁴⁵ हे वर्णन त्याचे या भूभागाशी असणारा परिचय दर्शविते. तसेच वर उद्धृत केलेले दोन्ही शिलालेख हे आजच्या कर्नाटक राज्यातील असल्याने भारवीचे तेथील प्रदेशात वास्तव्य आणि त्याची तेथे पसरलेली ख्याती दर्शवते, ज्यामुळे त्याचा उल्लेख प्रकर्षाने शिलालेखांवर झालेला दिसतो.

भारवीच्या काव्यावरून तो शैव उपासक होता, हे कळून येते. म्हणूनच त्याने आपल्या काव्यातून अर्जुनाकडून केली गेलेली भगवान शंकराची आराधना आणि किरातवेषधारी शंकराचे रूप दर्शविले आहे. काव्याच्या नामाभिधानात सुद्धा त्याने किराताच्या नावाचा उल्लेख आद्यपदाच्या स्थानी आवर्जून केला आहे. त्याच्या काव्यातील अनेक उल्लेखांवरून त्याला व्याकरणशास्त्र, साहित्य, नीतिशास्त्र, युद्धशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, दर्शनशास्त्र, छंदशास्त्र, व्याकरणशास्त्र आदी शास्त्रांचा व्यासंग, ज्ञान होते, असे दिसून येते. त्याच्या काव्यावरून तो धीर गंभीर प्रकृतीचा, मानी व उदार स्वभावाचा होता, असे समजते. तो मनुष्याच्या यशात स्वकर्तृत्व व दैव या दोघांना समान महत्त्व देतो. त्याच्या प्रतिभेच्या आणि एकमेव काव्याच्या जोरावर त्याने अजरामर प्रसिद्धी प्राप्त केली म्हणून उत्तरोत्तर काळात त्याच्या आयष्याबद्दल ठोस माहिती उपलब्ध नसल्याने त्याच्या नावाभोवती अनेक दंतकथांचे गारुड उभे राहिले. यातून त्याचे पूर्वायुष्य अत्यंत दारिद्र्यात गेले. मात्र उतार वयात त्याच्या काव्याच्या जोरावर त्याला धनप्राप्ति झाली, अशी किंवदंती सर्वश्रुत आहे. *सहसाविदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पदः।*⁴⁶ या त्याच्या श्लोकावरून त्याच्याबाबत अनेक दंतकथा निर्माण झाल्या आहेत.

४.३.५) भारवीच्या काव्यकृती -

वर उद्धृत केल्याप्रमाणे आजपावेतो भारवीची केवळ किरातार्जुनीयम् ही एकमेव महाकाव्यरूपातील काव्यकृती उपलब्ध आहे. परंतु यापेक्षा अजून काही काव्यकृती त्याच्या असू शकतील ज्या कालकवलीत झाल्याने आपल्यापर्यंत पोहोचू शकल्या नाहीत, कारण वल्लभदेवाच्या सुभाषितावलि आणि श्रीधरदासाच्या सदुक्तिकर्णामृतम् या ग्रंथांमध्ये भारवीच्या नावाने काही पद्ये उद्धृत केली आहेत. मात्र ती किरातार्जुनीयम् या महाकाव्यातील नाहीत. त्यामुळे किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याव्यतिरिक्त भारवीची अन्य काही काव्यकृती नक्कीच असू शकतील, ज्यातून त्यांनी ही उद्धरणे दिली आहेत.

४.३.६) महाकाव्याच्या कथेचा स्रोत -

साहित्यशास्त्राच्या नियमानुसार महाकाव्याचा विषयवस्तु हा प्रसिद्ध इतिहासातून घेतलेला असावा किंवा सज्जनाश्रयावर बेतलेला असावा. त्यास अनुसरून भारवीने व्यासरचित महाभारत या इतिहास

⁴⁵ उरसि शूलभूतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः । भूशरया इव सहयमहीभूतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥

किरातार्जुनीयम्, १८.५

⁴⁶ किरातार्जुनीयम्, २.३.

ग्रंथातून आपल्या काव्याकरिता कथा-वस्तु घेतला आहे. महाभारतातील वनपर्वत अध्याय क्रमांक सत्तावीस ते एकवेचाळीस मध्ये ही कथा आढळते. ती कथा प्रथम पाहू.

द्युतक्रीडेत कौरवांकडून हरल्यानंतर पांडव दवैतवनात राहत असताना एके दिवशी द्रौपदी युधिष्ठिरास शत्रूविरुद्ध युद्ध पुकारण्यासाठी उद्युक्त करते. त्यांचा हा संवाद अध्याय क्रमांक २७ ते ३३ मध्ये वर्णिलेला आहे. यानंतर अध्याय क्रमांक ३४ मध्ये भीम सुद्धा या संवादात सामील झाला आणि तो सुद्धा द्रौपदीच्या म्हणण्याचे समर्थन करत कौरवांविरुद्ध युद्ध पुकारण्याकरिता युधिष्ठिरास उत्तेजित करतो मात्र युधिष्ठिर संयमाने मार्गक्रमण करण्याचा विचार मांडतो. भीम, द्रौपदी व युधिष्ठिर यांचा हा युद्धाविषयी संवाद सुरु असतानाच व्यासमुनींचे तेथे आगमन होते व ते पांडवांना दवैतवन सोडून काम्यक वनात जावयास सांगतात. तसेच अर्जुनास शिवाची आराधना करण्यास सांगून पाशुपतास्त्राची प्राप्ति करून घेण्यासाठी उपदेश करतात. अध्याय क्रमांक ३७ मध्ये व्यासांच्या सांगण्यानुसार पांडव काम्यक वनात स्थलांतरित होतात. एके दिवशी युधिष्ठिर अर्जुनास बोलावून भीष्म व द्रोण यांची अजेयता आणि त्यामुळे आपल्या यशाची दुर्लभता समजावून सांगतात. युधिष्ठिर अर्जुनास व्यासांकडून मिळालेली योगविद्या देतो आणि घोर तपश्चर्या करून दिव्यास्त्र प्राप्त करून घेण्यासाठी सांगतो. युधिष्ठिराची संमति घेऊन अर्जुन हिमालय पर्वताचा भाग असणाऱ्या इंद्रकील पर्वतावर तपश्चर्या करण्यासाठी प्रस्थान ठेवतो. मंत्रांच्या सहाय्याने तात्काळ तो इंद्रकील पर्वतावर पोहचतो. तेथे त्याची वृद्ध ब्राह्मणाशी भेट होते व तो त्यास तपश्चर्येपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतो. अर्जुनास त्याच्या ध्येयावर अढळ पाहून इंद्रदेव प्रसन्न होऊन त्यास त्याचे स्वरूपात दर्शन देतो व तो अर्जुनास शंकराची आराधना करावयास सांगतो. अध्याय क्रमांक ३८ मध्ये इंद्राच्या सांगण्याप्रमाणे अर्जुनाची घोर तपश्चर्या दाखविली आहे. अर्जुनाच्या तपश्चर्येने तेथील ऋषिमुनि भयभीत होऊन शंकरास अर्जुनाच्या तपश्चर्येबाबत सांगतात. भगवान शंकर त्यांस निश्चित होण्यास सांगतात कारण शंकरास अर्जुनाच्या तपाचरणाचे कारण माहित असते. अर्जुनाची परीक्षा घेण्यासाठी शंकर किराताचे रूप घेऊन उमा व काही गणांबरोबर तेथे येतात. त्याचवेळी मुक नावाचा एक दानव हा वराहरूपात अर्जुनाकडे धाव घेतो व अर्जुन लगेचच त्यास आपल्या बाणाचे लक्ष बनवितो. त्याच क्षणी किरातसुद्धा त्या वराहाचा बाणाने वेध घेतात. दोन बाणांनी घात झालेला तो वराह लगेचच मूळ रूप धारण करून प्राणत्याग करतो. नंतर अर्जुन व किरात या दोघांमध्ये त्या वराहावर अधिकार सांगण्यासाठी वाद होतो. ते परस्परांवर प्रथम प्राण्याचा वेध कोणी घेतला आणि एकाच्या लक्षावर दुसऱ्याने सुद्धा वेध घेण्याच्या नियमांच्या उल्लंघनाने निर्भत्सना करतात. दोघांचे भीषण युद्ध अध्याय क्रमांक ३९ मध्ये वर्णिले आहे. अर्जुनाची सर्व अस्त्रशक्ति परास्त झाल्यानंतर तो मुष्टियुद्धावर उतरतो. त्यातही तो हतबल होतो व मुर्छित होऊन पडतो. शुद्ध आल्यावर तो उठून पाहतो तर जी माळ त्याने शंकराच्या मूर्तीला अर्पण केली होती तीच माळ किराताच्या गळ्यात दिसते. अर्जुन लगेचच किराताचे खरे रूप जाणतो व त्याच्या पाया पडतो आणि त्याच्या औद्धत्याबद्दल माफी मागतो. अर्जुनाच्या शौर्यावर प्रसन्न होऊन शंकर अर्जुनास आलिंगन देतात त्यास व पाशुपतास्त्राची विद्या देतात, त्यानंतर इंद्र, कुबेर, वरुण आदी देवता अर्जुनास दिव्यास्त्र देतात. इंद्राच्या वाहनाने अर्जुनास स्वर्गात नेले जाते. तेथे त्याचे उत्तम आतिथ्य केल्यानंतर इंद्र अर्जुनास अजुन दिव्यास्त्रे देऊन त्यांच्या बांधवांकडे पाठवितात. पांडव तोपर्यंत गंधमादन वनात पोहोचलेले असतात. याचे वर्णन चाळिसाव्या अध्यायात आले आहे. त्यानंतर पुढील अध्यायात इतर देवताही अर्जुनास इतर

दिव्यास्त्रे देतात, याचे वर्णन आले आहे. ही कथा शिव पुराणात सुद्धा आढळते. मात्र महाकाव्याच्या कथेचे भ्रष्टरूप प्रक्षिप्त स्वरूपात पुराणात घातलेले दिसते.

४.३.७) महाकाव्याच्या सर्गाचे विषय-वर्णन -

महाभारताच्या या चौदा अध्यायांमध्ये येणाऱ्या कथेला भारवीने आपल्या प्रतिभेने तिचा परिष्कार करून अठरा सर्गामध्ये फुलविले आहे. त्यामधील प्रथम सर्गात युधिष्ठिराने दुर्योधनाची माहिती जाणण्याकरिता पाठविलेला वनेचर माहितीसहित परत येऊन तो वृत्तांत युधिष्ठिरास कथन करतो. येथे दुर्योधनास सुयोधन असे संबोधून तो योग्य प्रशासक म्हणून कसा राज्य करीत आहे, त्याचे विस्तृत वर्णन दिलेले आहे. त्यानंतर युधिष्ठिर हा द्रौपदीच्या कक्षात जाऊन आपल्या लहान भावांच्या समक्ष वनेचराचा सर्व वृत्तांत त्यांना सांगतो. तो ऐकल्यावर द्रौपदी त्यास आपल्या ओजस्वी भाषणाने सुयोधनाविरुद्ध युद्ध पुकारण्यासाठी उद्युक्त करते. द्वितीय सर्गात भीम द्रौपदीच्या म्हणण्यास समर्थन देताना पराक्रमाचे महत्त्व युधिष्ठिरास प्रतिपादित करतो. त्यास युधिष्ठिर संयमाने शत्रूचा प्रतिवाद केला पाहिजे, अशी भूमिका घेतो. त्याचवेळी तेथे व्यासमुनींचे आगमन होते. तृतीय सर्गात व्यास शिवाची उपासना करून दिव्यास्त्र प्राप्तीसाठी उपदेश देतात. योगविधीचे निरूपण करून अंतर्धान पावतात. अर्जुन सर्वांचा निरोप घेऊन प्रवासासाठी निघतो. चतुर्थ सर्गात व्यासांनी पाठविलेल्या यक्षासहित अर्जुन प्रस्थान करतो व इंद्रनील पर्वतावर पोहोचतो. येथे शरद ऋतूचे वर्णन येते. पाचव्या सर्गात हिमालय पर्वताचे सुंदर वर्णन व यक्षाद्वारे अर्जुनास इंद्रिय संयमाचा उपदेश कवीने घातला आहे. सहाव्या सर्गात इंद्रकील पर्वताचे आरोहण, अर्जुनाची तपश्चर्या आणि याचे वनरक्षाकांडून इंद्राला संकीर्तन हा वृत्तांत येतो. सातव्या सर्गात इंद्राद्वारे अर्जुनाच्या तपश्चर्येत भंग करण्याकरिता अप्सरांचे आगमन व त्यांचे गंधर्वासह विहार, इत्यादींचे वर्णन दिले आहे. आठव्या सर्गात पुन्हा अप्सरा व गंधर्व यांची जलक्रीडा इत्यादींचे यांचे वर्णन केले आहे. नवव्या सर्गात सायंकाळ, चंद्रोदय, दूतांद्वारे त्यांची निरोप पाठवणी, प्रभात वर्णन, दहाव्या सर्गात अप्सरांचा अर्जुनाला विचलीत करणारा क्रिया-कलाप व त्यात त्यांना आलेले अपयश यांचे वर्णन येते. अकराव्या सर्गात मुनिरूपात इंद्र अर्जुनास भेटावयास येऊन त्याच्याशी संवाद साधतो. नंतर स्वतःचे खरे रूप प्रकट करून त्यास शिवाची आराधना करावयास सांगतो. बाराव्या सर्गात अर्जुनाची तपश्चर्या, त्याचे मुनिद्वारे शंकरास वृत्तांत कथन, शंकराचे स्वतः त्याची परीक्षा घेण्याकरिता किरात रूपात त्याच्या सैन्यासह आगमन व एक मूक नावाच्या दानवाचे अर्जुनाचा वध करण्यासाठी त्याच्या दिशेने वराहाच्या रूपात आगमन हा वृत्तांत घातला आहे. तेराव्या सर्गात अर्जुन व किरात या दोघांकडून वराहाचा वेध व त्याच्या मालकीवरून अर्जुन व किराताच्या सैन्यातील विवाद याचे वर्णन येते. चौदाव्या सर्गात आपल्या सेनेसहित किराताचे आगमन व अर्जुनाशी त्यांचे युद्धवर्णन येते. पंधराव्या सर्गात चित्रकाव्याच्या रूपात पुन्हा सविस्तर युद्धाचे वर्णन, सोळाव्या सर्गात शंकराचे अर्जुनासह शस्त्र युद्ध व नंतर मल्लयुद्ध, सतराव्या सर्गात पुन्हा दोघांचे युद्ध, अठराव्यात सर्गात शंकराचे अर्जुनाच्या पराक्रमावर संतुष्ट होऊन त्यास मूलरूप दर्शन देणे, इंद्रादी देवतांचे आगमन, अर्जुनाने केलेली शंकराची स्तुती, शंकराचा अर्जुनाला उपदेश व अस्त्रदान, इतर देवातांकडून सुद्धा अर्जुनाला दिव्यास्त्र प्राप्ति व अर्जुनाच्या पुन्हा परत द्वैतवनास आगमनाने काव्य समाप्त होते.

४.३.८) मूळ कथेत कवीने केलेले बदल -

कवीने मूळ कथानकास जास्त धक्का न लावता बारकाव्यांमध्ये व वर्णनांमध्ये आपले प्रभुत्व दाखविले आहे आणि यातूनच त्याने साध्या कथेचे महाकाव्यात रूपांतर केले आहे. यात नवीन घातलेला सर्व वृत्तांत ही भारवीची स्वतःची निर्मिती आहे.

द्यूतामध्ये राज्य हरलेल्या राजांना त्यांचे राज्य परत मिळवून देण्यासाठी पहिल्या सर्गात आलेला वनेचराचा वृत्तांत हा सर्वथैव भारवीची स्वतःची निर्मिती आहे, ज्यामुळे मागच्या कथेचा अनुबंध वाचकांकडून जाणला जातो व पुढील कथानकास चालना मिळते. अशाप्रकारे वनेचर वृत्तांत हा महाभारताच्या एकूण कथानकास महाकाव्यातील परिच्छिन्न कथानकाशी जोडण्याकरिता संधि-दुव्याचे कार्य करतो. कवीने मूळ कथेत असणारे अतिमानुषी प्रभाव कमी करून पात्रांना पूर्ण वास्तविक वातावरणात ठेवले आहे. रागाने उसळणारा भीम येथे एका सूत्र राजनीतिज्ञाप्रमाणे बोलताना दिसतो. मूळ कथानकात इंद्राला प्रसन्न करून घेण्याचे मंत्र व्यासमुनि हे युधिष्ठिराला शिकवितात व युधिष्ठिर ते अर्जुनास सांगतो. मात्र येथे कवीने ही ज्ञानपरंपरा न दर्शिवता व्यासमुनि थेट अर्जुनाला मंत्रविद्या देतात. तसेच व्यासांनी वनातून स्थलांतर करावयाचा दिलेला उपदेश येथे संबंधित नसल्याने गाळलेला आहे. तसेच मूळ कथेत अर्जुन हा व्यासांच्या मंत्रप्रभावाने आकाशमार्गाने लगेचच इंद्रकील पर्वतावर पोहचलेला दाखविला आहे. येथे मात्र कवीने अतिमानुषी प्रभाव त्यजून त्यास व्यासांनी पाठविलेल्या यक्षाद्वारे इंद्रकील पर्वतावर पोहचण्यासाठी दिग्दर्शन केल्याचे दाखविले आहे. हा वृत्तांत महाकाव्याच्या प्रथम तीन सर्गांपर्यंत येऊन जातो. त्यानंतर मूळ कथानक खंड घेते आणि सर्ग क्रमांक चार ते बारा पर्यंत अर्जुनाचे विस्तृत असे प्रवासवर्णन आले आहे. अर्जुनाला मंत्रशक्तीने इच्छित स्थळी न पोहचविण्याचे कारण म्हणजे कवीला त्यामुळे प्रवासवर्णनाला संधी प्राप्त झाली आहे. यानंतर पुन्हा बाराव्या सर्गानंतर मूळ कथानकास सुरुवात होते. उर्वरीत कथानकात सुद्धा कवीने बदल केलेले दिसतात, जसे मूळ कथेत अर्जुन पर्वतावर पोहोचताच वृद्ध ब्राह्मणाच्या रूपात इंद्र त्याला तपश्चर्येपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतो. मात्र काव्यात इंद्र स्वतः न येता प्रथम अप्सरांना प्रथम त्याला तपाचरणापासून विचलीत करण्यासाठी पाठवितो. येथे पुन्हा कवीला अप्सरांच्या निमित्ताने त्याचे कामशास्त्राचे ज्ञान दर्शविण्याची संधी मिळते. अप्सरा जेव्हा त्यांच्या प्रयत्नांत अयशस्वी होतात तेव्हा इंद्राचे आगमन वृद्ध ब्राह्मणाच्या रूपात काव्यात दाखविले आहे. तसेच मूळ कथेत भगवान शंकर, त्याची पत्नी उमा व काही गण हे सर्व किरातवेषात अर्जुनाकडे येतात तर काव्यात किरातवेषातील भगवान शंकर हा त्याच्या किरात सैन्यासह अर्जुनासमोर उभा ठाकतो. किरातसैन्य हे अर्जुनाच्या पराक्रमाची व शौर्याची पराकाष्ठा दाखविण्याकरिता कवीने येथे आणले आहे. येथे तीन सर्ग कवीने युद्धाच्या वर्णनासाठी खर्ची घातले आहेत. मूळ कथेत अर्जुन शुद्धीत आल्यानंतर शंकराला अर्पण केलेली माळ किराताच्या गळ्यात पाहून किराताचे खरे रूप ओळखतो तर येथे काव्यात युद्धाच्या प्रसंगी किरात आकाशात उंच उडी घेतो, तेव्हा त्यास पकडण्यासाठी जेव्हा अर्जुन सुद्धा उडी मारतो तेव्हा शंकराचे पाय अर्जुनाकडून पकडले जातात आणि भक्ताचे हात पायावर पडल्याने भगवान शंकर आपले खरे रूप दाखवितात. वरील कथा पाहता कवीने हुबेहुब तसेच कथानक न घेता आवश्यकतेनुसार त्यात थोडे कलात्मक बदल व काव्यास आवश्यक अशी वाढ केली आहे.

४.३.९) किरातार्जुनीयम् : एक महाकाव्य -

संस्कृत साहित्यात एकीकडे वेगवेगळ्या साहित्यकृती निर्माण होत असताना त्यालाच काही काळानंतर समांतर असे त्यांच्या समीक्षेचे साहित्याशास्त्राचे ग्रंथ निर्माण झाले. यामध्ये आजतागायत उपलब्ध ग्रंथांमध्ये सर्वप्रथम भामहाचा (इ.स. ७ वे शतक) काव्यालंकार, त्यानंतर दंडीचा (इ.स. ८ वे शतक) काव्यादर्श, रुद्रटाचा (इ.स. ९ व्या शतकाचा मध्य) काव्यालंकार, विश्वनाथाचा (इ.स. १५वे शतक) साहित्यदर्पण ह्या ग्रंथांमध्ये महाकाव्याच्या लक्षणांचा, वैशिष्ट्यांचा सविस्तर अभ्यास केलेला दिसून येतो. या ग्रंथांमध्ये सांगितलेल्या महाकाव्याची लक्षणे या काव्यास तंतोतंत लागू पडतात कारण या काव्याचे आणि या अंगोदरच्या काही काव्याचे निरीक्षण करूनच ही लक्षणे तयार करण्यात आली आहे. म्हणजे लक्ष्यावरून लक्षणे तयार केली गेली आहेत.

संपूर्ण महाकाव्य हे अठरा सर्गांमध्ये विभागलेले असून अर्जुनाला शंकराला प्रसन्न करून झालेली दिव्यास्त्र प्राप्तीचे हे कथानक भारवीने महाकाव्याच्या विषय-वस्तूसाठी निवडले आहे. महाकाव्याचे नाव हे त्या काव्यातील मुख्य कथानकावर बेतलेले असते. त्यानुसार किरातश्च अर्जुनश्च किरातार्जुनौ, तावाधिकृत्य कृतं काव्यं किरातार्जुनीयम्। असे काव्याचे नामाभिधान केले आहे. कथानकास अनुलक्षून वीर हा काव्याचा प्रमुख रस आहे तर शृंगार हा गौण रस कवीने योजला आहे. या काव्याच्या नायकाबाबत या महाकाव्यावरील टीकाकारांमध्ये मतभिन्नता दिसते. काहींच्या मते काव्याचा नायक हा अर्जुन आहे कारण त्याचे वर्णन संपूर्ण काव्यात व्यापलेले दिसते. तसेच दिव्यास्त्राची प्राप्ति ही सुद्धा अर्जुनालाच होते. त्यामुळे ज्याला फळाची प्राप्ती होते तो नायक, या सामान्य नियमानुसार महाकाव्याचा नायक हा कुरुकुलोत्पन्न महान् योद्धा, अर्जुन ठरतो. काही टीकाकारांच्या मते काव्याचा नायक हा धर्मराज युधिष्ठिर आहे. कारण दिव्यास्त्र प्राप्तीसाठी युधिष्ठिर अर्जुनाला पाठवितो तसेच दिव्यास्त्रांच्या प्राप्तीने मिळणारे युद्धातील यश हे युधिष्ठिरास राजेपद बहाल करणारे आहे. मात्र महाकाव्याच्या शीर्षकातील अर्जुनाच्या नावाचा ठळक उल्लेख कवीची अर्जुनाला नायकत्व देण्याची मनिषा सूचवितो.

तसेच आपल्या अभीष्ट देवतेप्रती, भगवान शंकराप्रती असणारा कवीचा भक्तिभाव व अनुराग हा शीर्षकातील किराताच्या उल्लेखाने अधोरेखित केला आहे. तसेच भगवान शंकर हे समाधीस्थ किंवा पत्नी पार्वतीसह गृहस्थी न दाखविता त्यांच्या किरातरूपातून त्यांचे शस्त्रधारी आतसज्ज योद्धा रूप दाखवून वीररसाचे सूचन केले आहे.

अर्जुन हा धीरोदात्त नायकाच्या गुणांनी युक्त आहे. त्याला त्याच्या ध्येयापासून परावृत्त करण्याचे प्रयत्न अप्सरांकडून व वृद्ध ब्राह्मण वेशातील इंद्राकडून केले गेले असताना सुद्धा तो त्याच्या ध्येयापासून ढळला नाही. युधिष्ठिरास त्याचे न्याय्य राज्याधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी दिव्यास्त्रप्राप्ती हे एक साधन आहे. त्यामुळे पांडवांना राज्यप्राप्ती हे अर्थ प्रयोजन व पुरुषार्थ सुचित करत असल्याने या महाकाव्याने परंपरा संबंधाने चार पुरुषार्थांपैकी अर्थ या पुरुषार्थाची प्राप्ती साधली आहे. मात्र इंद्र आणि अर्जुन यांच्या संवादातून अर्जुन कर्तव्य भावनेतून हे व्रत आचरत असल्याचे सांगत आहे. म्हणजे अर्थापेक्षा त्याने स्वतःच्या कर्तव्याला, जबाबदारीला जास्त महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे धर्म या पुरुषार्थाची प्राप्ती हे सुद्धा महाकाव्याचे प्रयोजन दिसून येते.

काव्याचा मुख्य रस वीर असून अप्सरांच्या क्रीडांमधून दिसून येणारा शृंगार रस, अर्जुन व किराताच्या युद्धातून उद्भूत होणारा अद्भूत रस, इत्यादी हे अङ्ग रस आहेत. या महाकाव्यातील सर्वात लहान सर्ग हा ३८ श्लोकांचा असून सर्वात मोठा सर्ग हा ८१ श्लोकांचा आहे. महाकाव्याचा विस्तार हा बाहुल्याने अर्जुनाचा प्रवास, त्यानिमित्ताने शरद ऋतु वर्णन, हिमालय व इंद्रकील या दोन पर्वतांचे वर्णन, नंतर व्रतभंगाकरिता आलेल्या अप्सरांच्या निमित्ताने चंद्रोदय, रात्र, प्रभात यांचे वर्णन, जलक्रीडा, वनविहार, त्यानंतर मृगया, किरातसैन्य, अस्त्रयुद्ध, मल्लयुद्ध इत्यादींच्या वर्णनाने झाला आहे. या वर्णनावरून हे कळून येते की कथानक कितीही लहान असले तरी कवी स्वतःच्या प्रतिभेने ते कसे खुलवू शकतो. अशाप्रकारे कथेचा अंश हा प्रसंगवश असून काव्य हे मुख्यत्वे वर्णनप्रधान आहे.

प्रत्येक सर्गाचे त्यातील मुख्य कथानकावरून नामाभिधान केले आहे, जसे प्रथम सर्गाचे नाव व्यवसायदीपन, द्वितीय सर्गाचे व्यासागमनम्, तृतीय सर्गाचे धनंजयप्रस्थानम् अशी नावे दिसून येतात. प्रत्येक सर्ग हा एकाच वृत्तात लिहिला असून सर्गाच्या शेवटी वृत्तबदल केला आहे. जसे व्यवसायदीपन नामक ४६ श्लोकात्मक प्रथम सर्ग हा वंशस्थ वृत्तात रचला असून त्याच्या शेवटी पुष्पिताग्रा आणि मालिनी ह्या वृत्तांत श्लोकरचना करून सर्गान्त द्योतित केला आहे. त्याचा वंशस्थ या वृत्ताच्या अत्यधिक वापरामुळे तो त्याचा आवडता छंद दिसून येतो. तसेच वीररसाला पोषक असा हा असल्यामुळे सुद्धा कवीने त्याचा जास्त वापर केला असेल. महाकाव्याच्या नियमांना अनुसरून सर्ग भारवीने पंधराव्या सर्गात गोमुत्रिकाबन्ध रचना क्रमांक तीनमध्ये विविध वृत्तांत रचना केली आहे. तसेच भारवीने काव्याची सुरुवात काव्याच्या वस्तुनिर्देशाने केली असली तरी प्रथम पद्यात देवीवाचक 'श्री' हे प्रथम पद योजून कवीने आपल्या काव्याचे मंगल सुद्धा साधले आहे. अशाप्रकारे साहित्याचे सर्व साज माफक प्रमाणात योजून भारवीने महाकाव्याचे दंडकच निश्चित केलेले दिसतात.

केवळ या परिभाषित नियमांच्या अनुसरणाने भारवीच्या काव्याला महाकाव्यत्व प्राप्त झाले आहे, असे नाही तर त्यातील विचारांची, कल्पनांची आणि भाषेची उत्तुंगता, भाषेचे सौष्ठव आणि सौंदर्य, कवीची प्रतिभा आणि पांडित्य, उदार चरित्राचे गायन या सर्वांनी काव्याला एक विदग्धता प्राप्त करून दिली आहे. त्यामुळेच भारवीचे काव्य हे एकाच वेळी पंडीत आणि सामान्य रसिक या दोहोंच्या मनात प्रदीर्घ काळ रुंजी घालताना दिसते. यातच या महाकाव्याची सार्थकता आहे.

४.३.१०) प्रथम सर्गाची पार्श्वभूमी –

भारवीने संपूर्ण महाभारत कथेतील निवडक भाग हा त्याच्या महाकाव्याच्या कथानकासाठी वापरला असल्याने मूळ कथेतील कोणत्या बिंदूपासून महाकाव्याच्या कथानकाला सुरुवात झाली आहे, हे कळण्यासाठी त्याची पार्श्वभूमी समजणे अगत्याचे ठरते. महाभारतामध्ये कुरु कुळातील राज्याच्या वाटणीवरून कुंतीपुत्र पांडव आणि गांधारीपुत्र दुर्योधन आणि त्याचे इतर बांधव यांतील वादाची कथा आहे, हे तर सुपरिचित आहे. या गांधारीपुत्रांना युद्धानंतर कौरव असे संबोधले जाऊ लागले. महाकाव्याचे कथानक वर उद्धृत केल्याप्रमाणे महाभारताच्या तिसऱ्या पर्वातून म्हणजे वनपर्वातून घेतले आहे. महाभारताच्या द्वितीय पर्वात म्हणजे सभापर्वात सांगितलेली कथा ही वनपर्वातील कथेस पार्श्वभूमी ठरते. त्यानुसार सभापर्वात कौरव व पांडव यांच्यात द्युतक्रीडा व त्यात पांडवांचा झालेला पराभव सांगितला आहे. द्यूताच्या

अटीनुसार पराभूत झालेल्यांस बारा वर्षांचा वनवास व एक वर्षाचा अज्ञातवास भोगावा लागणार होता. त्यानुसार असे एकूण मिळून तेरा वर्षे पांडवांना पराभूत झाल्यामुळे सत्तेपासून दूर रहावे लागणार आहे. ते आपले जीवन द्रवैतवनात यापित करित आहेत. मात्र आपले राज्य पुन्हा जिंकून घेण्याची त्यांची दुर्दुम्य इच्छा व युयुत्सु वृत्ती त्यांना शांत बसून देत नाही. त्यामुळे वनात असून सुद्धा युधिष्ठिराने आपण राज्यातून बाहेर गेल्यानंतर दुर्योधन राज्याचे शासन कसे करित आहे, हे जाणून घेण्याकरिता हेर पाठविला. व तो तेथील दुर्योधनाच्या सुशासनाचे वर्णन युधिष्ठिरास करून देत आहे.

४.३.११) चरित्र चित्रण -

प्रथम सर्गात येणारा वनेचर आणि युधिष्ठिर यांचा संवाद हा या महाकाव्यातील प्रथम संवाद आहे व तो आपल्या अभ्यासक्रमासाठी आहे. वनेचर ज्याच्याविषयी बोलत आहे तो सुयोधन हा या संभाषणाचा विषय आहे. त्या अनुषंगाने बोलणारा वक्ता, वनेचर आणि ज्याच्याविषयी बोलले जात आहे तो सुयोधन यांचा विचार येथे केला आहे.

११ अ) वनेचर - प्रजेबाबतची सुयोधन राजाची वृत्ती जाणण्याकरिता युधिष्ठिराने वनेचरास हस्तिनापुरास पाठविले होते. वनेचरास त्याने ब्रह्मचारी वेषात (*स वर्णलिङ्गी वनेचरः*) पाठविल्याचा उल्लेख आला आहे. कौटिल्याने गुप्तहेरांचे अनेक प्रकार आपल्या कौटिलीय अर्थशास्त्रम् या ग्रंथात दिल्याचे आढळते. ज्या वेषाबाबत सामान्य जनांस शंका निर्माण होणार नाही, उलट त्याचा संचार सुकर होईल, असा ब्रह्मचार्याचा वेष त्याने घेतला आहे. यातून समाजात असणारे ब्रह्मचार्याचे स्थान, त्याची निःस्पृह वृत्ति, त्यामुळे त्यास मिळणारा आदर व त्याला विविध नियंत्रित व सुरक्षित ठिकाणी मिळणारा प्रवेश व पोहोच यांचा अभ्यास करून त्याने तो वेष घेतला आहे. त्यामुळे त्याच्या माहिती गोळा करणाऱ्या कामात त्याला जास्त प्रत्यवायांस सामोरे जावे लागणार नाही, इतका विचार वनेचराने आपला छद्मिवेष स्वीकारताना घेतला आहे.

हेराच्या वृत्तांताला अपेक्षित असणारे सर्व गुण म्हणजे, असंदिग्धता, नेमकेपणा, सौष्ठव, विनीतव्यवहार इ. हे वनेचराच्या वृत्तांतात होते. राजाच्या भावी क्रियांची बांधणी आणि सिद्धी ही हेरांकडून मिळणाऱ्या माहितीवर अवलंबून असते. त्यामुळे हेरांना राजाचे चक्षु असे म्हटले आहे. त्यामुळे हेरामध्ये व हेराच्या वृत्तांतात सत्यता, निसंदिग्धता, निष्पक्षता, स्वामीनिष्ठा, हितैषीवृत्ती आणि विनयशीलता इत्यादी गुण असणे आवश्यक असते. ते वनेचराच्या आचरणातून आणि वृत्तांत कथनातून प्रतिबिंबित होताना जाणवतात. एकाच वाणीमध्ये हितकारकता आणि माधुर्य असे दोन्ही गुण फार विरळा आढळतात. त्यामुळे माझे बोलणे कटु असले तरी ते आपल्याला हितकारक असल्याने आपण त्याचा मोठ्या मनाने स्वीकार करावा, अशी विनंती वनेचर युधिष्ठिरास करतो. त्याला त्याच्या कर्तव्याची आणि जबाबदारीची पूर्ण जाणीव आहे. आपण राजाचे साक्षात चक्षु आहोत. त्यामुळे आपण जे जे सत्य ऐकले किंवा पाहिले असेल ते अप्रिय असले तरी राजाला न फसविता आणि कटु वाटले तरी सांगितले पाहिजे, याची त्याला जाणीव आहे. तसेच आपण जे काही जाणू शकलो त्यात तो स्वतःचे मोठेपणा न मिरविता हे आपल्यावरील राजाच्या कृपेचे फळ आहे, असे सांगतो. स्वतःचा उत्कर्ष साधणारे सज्जनाशी वैर हे दुर्जनाच्या मैत्रीपेक्षा श्रेष्ठ होय, या वाक्यातून

युधिष्ठिराबरोबर त्याचे शत्रूत्व नसते तर त्यास सुधारण्याची व यश प्राप्त करण्याची संधीच मिळाली नसती असे सुचवून वनेचर आपल्या स्वामीची, युधिष्ठिराची स्तुती सुद्धा करतो.

कवीच्या वाणीप्रमाणे वनेचराची नजर सुद्धा मर्मग्राही आहे. त्यामुळे त्याने त्याच्यावर सोपविलेली कामगिरी चोख पार पाडली आहे. राजाच्या वर्तनाचा राज्याच्या स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, सैन्य, कोश आणि मित्र ह्या सात अंगावर दिसून येणारा परिणाम त्याने न्याहाळला आहे आणि त्याच्या वर्तनातील आमुलाग्र झालेल्या बदलामागील हेतू सुद्धा त्याने ताडला आहे. युधिष्ठिराच्या साध्या नामोच्चाराने सुयोधनाचा पडणारा चेहरा, त्याची भविष्यकालीन भीती सुद्धा त्याच्या नजरेतून चुकलेली नाही. यातून त्याची केवळ सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीच नव्हे तर लोकव्यवहारातून झालेला मानसशास्त्राचा अभ्यास सुद्धा दिसून येतो. त्याच्या मर्यादा सुद्धा त्याला ज्ञात आहेत. कारण त्याचा वृत्तांत म्हणजे केवळ इतरांच्या वचनांचा केवळ संग्रह मात्र आहे आणि म्हणून सरते शेवटी तो राजास सुयोधनाविरुद्ध योग्य ती प्रत्युत्तरादाखल कार्यवाही करण्यास सांगतो आणि राजाची रजा घेतो. राज्याच्या कारभारात गुप्तचर संस्थेचे महत्त्व अधोरेखित करणारा हा वनेचर-वृत्तांत वनेचराच्या आदबशीर, संयत आणि निष्ठावान वर्तणुकीने तो काव्यातील दुय्यम पात्र असून सुद्धा वाचकांच्या मनात घर करतो, हे निःसंशय.

११ ब) सुयोधन - गांधारी व धृतराष्ट्र यांच्या ज्येष्ठ पुत्रास, दुर्योधनास वनेचराने 'सुयोधन' असे संबोधले आहे. व्यासलिखित महाभारतात सुद्धा दुर्योधनास 'सुयोधन' असे संबोधले आहे. पांडवांना द्युतक्रीडेमध्ये हरविल्यानंतर त्यांना पूर्वनियोजित अटीनुसार बारा वर्षांच्या वनवासात व एक वर्षाच्या अज्ञातवासात पाठविल्याने तो काही काळ शत्रूवरिहीत राज्याचा उपभोग घेता झाला. इकडे वनवास भोगणाऱ्या पांडवांना मात्र त्यांचे क्षात्रतेज शांत बसू देत नव्हते, म्हणून दुर्योधनाच्या राज्यकारभाराबद्दल जाणून घेण्याकरिता युधिष्ठिराने एका वनेचरास हेराच्या स्वरूपात हस्तिनापूरास पाठविले आहे. दुर्योधनाच्या राज्यकारभाराचा वृत्तांत जाणून तो युधिष्ठिरास कथन करण्यास वनेचर वनात परत आला आहे. अशाप्रकारे वनेचराच्या वृत्तांताचा विषय असणाऱ्या दुर्योधनास आपण त्याच्या शत्रूच्या, युधिष्ठिराच्या हेराच्या नजरेतून पाहत आहोत.

येथे वनेचराने युधिष्ठिरास त्याचा वृत्तांत कथन करताना त्यास जाणीवपूर्वक सुयोधन असे संबोधले आहे. राजाच्या समोर त्याच्याबद्दल सर्वच प्रिय असे बोलतात. परंतु ज्याच्या परोक्ष सुद्धा प्रिय बोलले जाते, तो खरोखर उत्तम आचरणाचा व्यक्ति होय. येथे सुयोधनाच्या परोक्ष त्याच्या शत्रूचा हेर सुद्धा त्याच्या शासनाबद्दल प्रशंसोद्गार काढीत आहे. याचा अर्थ तो व्यक्ति म्हणून तसेच त्याचे प्रशासन हे खरोखर उत्तम दर्जाचे व शास्त्रसंमत स्वरूपाचे आहे, असे म्हटले पाहिजे. महाभारतात पांडवांचा प्रतिनायक रूपाने प्रकटणारा दुर्योधन वनेचराच्या वृत्तांतून एक उत्तम प्रशासक, सक्षम मुत्सुद्धी म्हणून दिसून येतो. मात्र वनेचराच्या चाणाक्ष नजरेतून त्याच्या या उत्तम आचरणामागचा कुटिल हेतू काही लपून राहिला नाही.

युधिष्ठिराचे कपटाने जिकलेले राज्य तो नीतीने जिकण्याचा प्रयत्न या सद्वर्तनाने करीत आहे. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात त्याने सुधारणा व बदल केला आहे. त्याने काम, क्रोधादी षड्विप्वरती विजय

मिळविला आहे. दिवस-रात्रीचे योग्य विभाजन करून वेळेचे सुयोग्य नियोजन केले आहे. अहंकार व दर्प त्यागला आहे. तो सेवकांपासून ते नातेवाईकांपर्यंत सर्वांशी प्रेमाने व ममत्वाने व्यवहार करीत आहे. तो गुणग्राही झाला आहे आणि धर्म, अर्थ व काम या प्रथम तीन पुरुषार्थांचा तो समान बुद्धीने, अनासक्त होऊन योग्य पद्धतीने त्यांचे विभाजन करून त्यांचा उपभोग घेत आहे. त्याची कृत्ये ही लोभ, क्रोध यांनी नव्हे तर स्वधर्मबुद्धीने प्रेरित झालेली आहेत.

तसेच तो गुणवान व्यक्तीचा यथोचित दानासहित सन्मान, सत्कार करतो. एकूण, लोकांना आत्मसात करण्यासाठी लोकांवर तो विविध पद्धतीने अनुग्रह करीत आहे. दंडनीय व्यक्तीस, मग तो शत्रू असो व स्वतःचा पुत्र यांना दंडीत करतो. तसेच त्याचा न्याय-निवाडा हा अहंकाराने किंवा कोणत्याही लोभाने प्रेरित नाही तर स्वधर्मबुद्धीने व्यवसित झालेला आहे म्हणजेच तो निष्पक्षपातीपणे शासन करीत आहे.

सुयोधन हा दूरदर्शी सुद्धा आहे. त्यामुळेच राज्याची सर्व अंगे त्याच्या कवेत आणि अनुकूल असूनही तो युधिष्ठिराकडून भविष्यकाळात येणाऱ्या संकटाने चिंतित आहे. त्याचे बलाढ्य पांडवांशी शत्रूत्व असल्यामुळे तो साशंकित सुद्धा असतो. परंतु तो त्याचे विश्वासू लोक त्याच्या आजूबाजूस नेमून निःशंक असल्याप्रमाणे दाखवतो. तसेच काम तडीस नेणाऱ्या व्यक्तीचे लगेच धन देऊन कौतुक करतो आणि आपली त्या व्यक्तिप्रति कृतज्ञता सुद्धा व्यक्त करतो. त्याला कोणत्या कार्यात कोणत्या उपायाचे विनियोजन करायचे, याचे पूर्ण ज्ञान आहे. त्या उपायांच्या योग्य वापरामुळे त्याच्या संपत्तीत उत्तरोत्तर वृद्धीच होत आहे. त्याचा वाढता प्रभाव त्याच्या शेजारच्या राष्ट्रांवर पडलेला सुद्धा दिसून येतो. त्याच्या राजवाड्याचे अंगण त्याच्या भेटीस आलेल्या राजांच्या रथ आणि अश्वानी भरून गेले आहे. तसेच सामंत राजांनी भेट म्हणून दिलेल्या उत्तम प्रतीच्या गंधहत्तींच्या मदसवाने ते पंकील सुद्धा झाले आहे. तो त्याच्या शेजारील राष्ट्रांची गुप्तहेरांद्वारे माहिती घेतो. मात्र त्याची कार्ये ही फलित झाल्यानंतरच कळून येतात. त्याचे राज्य, जे केवळ पर्जन्याच्या पाण्यावर अवलंबून होते, ते त्याने केलेल्या लोकाभिमुख कामांमुळे धान्याची समृद्धी सुद्धा अनुभवत आहे. त्याची कीर्ती सर्वत्र पसरली आहे. त्याने पृथ्वीला उपद्रवरहित केले आहे. त्यामुळे त्याच्या गुणांवर संतुष्ट झाल्याने पृथ्वी त्यास स्वतःहून आपल्या उदरातील खनिजसंपत्ती देऊ करीत आहे. तसेच त्याचे सैन्य स्वाभिमानी, युद्धभूमीवर प्रतिष्ठा मिळविलेले, धनाने संतृप्त आहे आणि त्यामुळे त्याच्याकरिता युद्धामध्ये स्वतःच्या जीवावर उदार होऊ शकतात. इतर राजे त्याच्या भीतीपोटी नाही तर प्रेमाखातर त्याच्या आज्ञा शिरसा वंद्य मानतात. त्याने राज्यकाराभाराची जबाबदारी आपल्या तरुण भावावर सोपवून तो स्वतः यजन करून देवतांना प्रसन्न करून घेत आहे.

अशाप्रकारे प्रजेला आपल्याप्रति अनुकूल करून घेण्याकरिता सुयोधनाने स्वतःमध्ये योग्य ते बदल करून राज्यांतर्गत उत्तम प्रशासनाद्वारे प्रजेवर आणि राजकीय नीतींचा सुयोग्य वापर करून राज्याबाहेर आपल्या सामंत व मित्र राष्ट्रांवर सौहार्दाने योग्य पकड निर्माण केली आहे.

४.३.१२) वनेचर वृत्तांतानुसृतं दिसून येणारे राजकीय विचार -

महाभारतातील कुरुंचा राज्यप्राप्तीकरिता झालेला कौटुंबिक कलह हा महाकाव्याच्या कथास्रोतासाठी वापरल्याने कवीला आपले राजकीय ज्ञान दाखविण्यासाठी आयतीच संधी प्राप्त झाली आहे. किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याचे प्रथम तीन सर्ग हे राजनैतिक विचारांचा उहापोह करणारे आहेत. यात कवीने राजनीतीचे दोन पद्धतीने दर्शन घडविले आहे, त्यापैकी पहिले म्हणजे राज्य मिळालेल्या राजाने आणि दुसरे राज्य गमावलेल्या राजाने वापरलेली नीती येथे दिसून येते. त्याचे दर्शन अनुक्रमे सुयोधनाचे प्रशासन आणि युधिष्ठिराची नीती या दोहोंनी करून दिले आहे.

४.३.१२.१) प्रजाकेंद्री शासन - राजनीतीची चुणूक अगदी पहिल्या श्लोकापासून दिसून येते. राजनैतिक विचार स्पष्टपणे न मांडता त्यांचे सूचक शब्दयोजनेद्वारे ध्वनन केले आहे. राजलक्ष्मीचे पालन करणारी प्रजेबाबतची वृत्ती (श्रियः पालनीं प्रजासु वृत्तिम्... ।) जाणून घेण्यासाठी असे शब्द प्रथम श्लोकात येतात. त्यामुळे सुयोधन कसा आहे किंवा काय करीत आहे त्यापेक्षा तो राज्य कसा करीत आहे, त्याचे प्रजेबाबतचे धोरण जाणून घेण्यात युधिष्ठिराला जास्त स्वारस्य आहे, हे त्यातून द्योतित होते. तसेच राजाचे राज्यांतर्गत धोरण हे दुसरे-तिसरे काहीही नसून केवळ प्रजाकेंद्रित असणे, हे सुद्धा यातून सूचित केले आहे.

४.३.१२.२) गुप्तहेरसंस्था - राजाला संपूर्ण राज्यावर लक्ष ठेवण्याकरिता कौटिल्याने हेरांची (चार) योजना करावयास सांगितली आहे. राजास तर त्याने चारचक्षु म्हणजे हेरच ज्याचे चक्षु आहेत असा राजा असेच म्हटले आहे. (क्रियासु युक्तैर्नृप, चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः । १.४) हेर हा वेषांतर करून अनेक ठिकाणी फिरून, लोकांशी संवाद साधून प्रजेचे राजाबद्दलचे मत आणि राजाच्या गूढ नीतींचा दृश्य परिणाम पाहतो व तो वृत्तांत आपल्या राजास कथन करतो. येथे सुद्धा युधिष्ठिराने वनात राहणाऱ्या वनेचरास एका ब्रह्मचाऱ्याचा वेष धारण करून पाठविले आहे. (स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः । १.१) त्याच्या या धार्मिक रूपामुळे त्यास मिळालेली सर्वत्र सहज पोहोच, आदराची वागणूक व निःसंशयता असे अनेक हेतु एकत्रच साधले आहेत. त्याने सुद्धा इतरांच्या मतांचा संग्रह करून युधिष्ठिरास तो कथन केला आहे. (परप्रणितानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः । १.२५) तसेच सुयोधन सुद्धा इतर राजांचे सर्व क्रियाकलाप सद्वर्तनी हेरांकडून जाणून घेतो. (महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः स वेद ... । १.२०) येथे हेराच्या अंगी आवश्यक असणाऱ्या गुणांचे संकीर्तन सुद्धा कवीने केले आहे. जर राजाची सर्व मदद या हेराच्या वृत्तांतावर बेतणारी असेल तर राजाला मिळणारा वृत्तांत जो ग्रहण करून कथन करतो, तो प्रगल्भ स्वभावाचा व चारित्र्यसंपन्न असणे सुद्धा तितकेच गरजेचे आहे. तसेच तो सत्यवचनी व राजनिष्ठ असणे आवश्यक असल्याचे कवीने वनेचराच्या वचनांतून दाखविले आहे. तसेच महाकाव्याच्या सुरुवातीलाच वनेचराच्या मुखातून सुयोधन वृत्तांत ऐकवून राज्यव्यवस्थेत असणारे हेरसंस्थेचे महत्त्व कवीने अधोरेखित केले आहे.

४.३.१२.३) कल्याणकारी राज्यशासन - प्राचीन राजनीतिशास्त्रानुसार राज्याची स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, सैन्य, कोश, मित्र ही सात अंगे सांगितली आहेत. त्यापैकी अनेक अंगे ही सुयोधनाला कशी अनुकूल आहेत, हे वनेचराचने आपल्या वृत्तांतानुसृतं सांगितले आहे. ती अनुकूल असतील तर ते राज्य प्रभावशाली व

बळकट बनते. जनपद म्हणजे प्रजा हे एक त्यापैकी महत्वाचे अंग आहे. राजाच्या राज्यकारभाराचा थेट परिणाम हा प्रजेवर होत असल्यामुळे राजाच्या कारभाराच्या प्रतिक्रिया तात्काळ दृश्य, अदृश्य स्वरूपात प्रजेवर उमटतात. जर प्रजा असंतुष्ट अथवा दुःखी असेल तर काही काळाने राजाविरुद्ध बंड करते. अशी अनेक उदाहरणे आपल्याला इतिहासात दिसतात. त्यामुळे राज्यलक्ष्मीला राज्यांतर्गत सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रजेचे पालन आवश्यक ठरते. त्याकरिता सुयोधनाने कल्याणकारी राज्याची (welfare state) पद्धत अनुसरली आहे. तेथील प्रजेला आता केवळ पर्जन्यावर शेतीकरिता अवलंबून रहावे लागत नाही (अदेवमातृका कुरवः) कारण त्याने अनेक कालवे बांधल्यामुळे जणू काही न नांगरताच (अकृष्टपच्या इव) धान्याच्या राशी धारण करणारा कुरुप्रदेश शोभून दिसत आहे. त्याने सर्व बाजूने रक्षण करून राज्याला उपद्रवरहित केले आहे. (अभिरक्षया प्रशान्तबाधम्)

४.३.१२.४) राजा आणि सेवक संबंध - राजा आणि अमात्य ही राज्याची प्रमुख अंगे आहेत. जर ती परस्परांना अनुकूल असतील, त्यांमध्ये एकोपा असेल तर राज्यलक्ष्मी राजाच्या हातात स्थिर व सुरक्षित राहते, सर्व प्रकारच्या संपदा राजाला प्राप्त होतात. अन्यथा राजाचे आणि राज्याचे नुकसान होते. म्हणून अप्रिय, कटु सत्य असले तरी अमात्यांनी, सेवकांनी ते राजाला सांगणे आणि राजाने मर्मग्राहीपणे ते ऐकणे आवश्यक आहे, हा महत्वाचा कांतासम्मित उपदेश भारवी आपल्या काव्याच्या माध्यमाद्वारे वनेचराच्या वृत्तांतातून राजाला करीत आहेत. कौटिल्याने सुद्धा सहाय्यसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते। कुर्वीत सचिवांतस्मात्तेषां च शृणुयात्मतम्॥ (कौटिलीय अर्थशास्त्र, १.७.९) अर्थात राजेपण मदतनिसांच्या सहाय्यानेच सिद्ध होऊ शकते. गाडीचे एकच चाक कधी फिरू शकत नाही. म्हणून राजाने सचिवांची नेमणूक करावी आणि त्यांचे मत विचारात घ्यावे, असे सांगितले आहे. सुयोधनाच्या वर्तनातून राजा व सेवक यांच्यातील संबंधाचा आदर्श दाखविला आहे. राजाचे संबंध हे सौहार्दाचे असावेत तसेच सेवकांच्या सफल कार्याची शाबासकी त्यांना सत्कार रूपात व दान देऊन करावी, हेही त्याने दाखविले आहे. तो सेवकांशी मित्रांप्रमाणे व्यवहार करीत आहे. त्याची सेवकां प्रति सत्क्रिया ही त्यांच्या गुणांवर आधारीत होती. (विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया॥). त्याने त्याच्या पराक्रमी सैन्याला धनाने तृप्त केले आहे. (धनार्चिता धनुर्भृतः) अशाप्रकारे राजाने त्याच्या सेवकांना दान, सत्कार, धन देऊन मित्रत्वाच्या स्वरूपात वागवावे, आपली त्यांप्रति असणारी कृतज्ञता व्यक्त करावी, ममत्वाने त्यांच्याशी व्यवहार करावा, असे दर्शविले आहे. जेणेकरून ते जरब आणि धाकाऐवजी प्रेमापोटी ते राजाशी एकनिष्ठ राहतील.

४.३.१२.५) राजाचे सद्वर्तन - राजाचा विनय (discipline) हा उत्तम प्रशासनाकरिता अत्यंत आवश्यक आहे. जर राजाची अंगी सदशीलता आणि शिस्त नसेल तर इतर सर्व राज्याची अंगे समृद्ध असून सुद्धा ती राजाला फलित होणार नाहीत. त्यामुळेच कौटिल्याने अर्थशास्त्रम् या त्याच्या ग्रंथाचे प्रथम अधिकरण राजाच्या विनयावर रचले आहे. राजाने इंद्रियांचा निग्रह करणे आणि त्यासाठी षड् रिपूंचा त्याग करणे कौटिल्याने सुद्धा आवश्यक मानले आहे.⁴⁷ राजसिंहावर बसणे म्हणजे सुखोपभोगाचा आस्वाद घेणे नाही, तर समर्थपणे

⁴⁷ विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः। कौटिलीय अर्थशास्त्र, १.६.१.

अनेक जबाबदाऱ्या पेलणे, सतत दक्ष राहणे येथे अभिप्रेत आहे. यासाठी कौटिल्याने दिवस व रात्र यांचे प्रत्येकी समान आठ प्रहरांमध्ये विभाजन करून राजाची दिनचर्या सुद्धा सुनिश्चित केली आहे, जेणेकरून तो राज्याप्रतीच्या सर्व जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पार पाडू शकेल. सुयोधनाने सुद्धा त्यानुसार षड् रिपूवर विजय मिळविला आहे आणि विशेषकरून अहंकार त्यागला आहे. वेळेचे नियोजन केले आहे. राज्याच्या ज्या तीन शक्ति कौटिल्याने सांगितल्या आहेत, त्यापैकी एक उत्साहशक्ति ही केवळ राजाच्या स्वतःच्या गुणांवर अवलंबून आहे. त्यास अनुसरून सुयोधनाने सुद्धा आळस सोडला आहे. (अस्ततंद्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुष/१.९)

४.३.१२.६) आंतर-राज्य संबंध – कौटिल्याने अर्थशास्त्रात राज्यांचे परस्परांशी असणारे सहा प्रकारचे आंतर-राज्य संबंधांचे प्रकार नमुद केले आहेत, ते म्हणजे संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव, संश्रय होय. भारवीने त्यांचा थेट उल्लेख केला नसला तरी, विद्वषां नयवर्त्म या सहाव्या श्लोकातील शब्दाचे स्पष्टकीरण देताना मल्लिनाथाने त्याचा अर्थ षाड्गुण्य करून वरील सहा संबंधाचा संदर्भ दिला आहे. त्याचा दृश्य परिणाम वनेचराने योग्यरित्या टिपला आहे. त्याचे राजवाड्याचे अंगण हे सामंत राजांच्या हस्ति, अश्व, रथांनी व्यापून गेले आहे. तसेच त्यांच्या कडून सुयोधनास उंची भेटस्वरूपात अनेक मदोन्मत्त हत्ती प्राप्त झाले आहेत. यावरून सुयोधनाचे इतर राष्ट्रांशी असणारे संबंध आणि त्यामध्ये त्याचे असणारे वर्चस्व अधोरेखित केले आहे. तसेच तो सुचरित्र असणाऱ्या हेरांद्वारे तो इतर राजांच्या कृत्यांवर नजर ठेवून आहे. तसेच प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतीत साम, दान, भेद व दंड यांपैकी योग्य त्या नीतीचे अनुसरण त्याने केले आहे.

४.३.१२.७) सावधपणा – युधिष्ठिर आणि सुयोधन यांमध्ये प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरील युद्ध येथे दिसून येत नसले तरी युद्धाची मानसिकता आणि त्याला अनुषंगिक तयारी ही दोघांकडून सुरु आहे. दोघेही सावधपणे आपल्या शत्रूवर नजर ठेवून वागत आहेत. राजसिंहावर आरूढ झालेल्या राजास खरे तर सत्ता व सुबत्ता दोन्ही असल्याने यापैकी काहीच नसणाऱ्या युधिष्ठिराकडून भीतीचे काहीच कारण वरकरणी वाटत नाही. मात्र त्याने कपटाने पांडवांचे राज्य बळकाविले आहे, हा विचार त्याच्या मनास सतत त्रासवित असेल. कारण कपटाने जिंकलेल्या राज्यातील प्रजा कपटी राजावर सहज प्रेम आणि निष्ठा दाखवेल, याची खात्री नसते. त्यामुळे त्या प्रजेला प्रेमाने जिंकून घेण्याची मोठी जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडली आहे. ती निभाविण्याकरिता त्याने त्याच्या नीतीत आमूलाग्र बदल केलेला दिसतो. या सावधगिरीतूनच राजमहालात आणि कडेकोट सुरक्षित राहणाऱ्या सुयोधनाने आपल्या आजूबाजूस विश्वासू लोकांची नियुक्ती केली आहे. त्यास भयाची साशंकता तर आहे मात्र तो शंकारहित असल्याप्रमाणे दाखवित आहे. (विधाय रक्षान् परितः परंतरान् अशङ्किताकारम् उपैति शङ्कितः।) त्याचे संपूर्ण आचरण हेच जणू काही त्याच्या शीतयुद्धातील खेळीचा एक भाग आहे. कपटाने जिंकलेले राज्य नेहमीसाठी आपल्याकडेच राहण्याकरिता ते प्रेमाने आणि नीतीने जिंकण्याचा त्याचा हा एक प्रयास आहे.

इकडे युधिष्ठिर सुद्धा तबबल तेरा वर्षे वनवासात राज्यापासून दूर घालवायची आहेत म्हणून अजिबात निश्चिंत नाही. वनात असून सुद्धा त्याचे सर्व लक्ष हस्तिनापूराकडेच आहे. म्हणून त्याने सुद्धा आपल्या शत्रूच्या, सुयोधनाच्या हालचालींवर, क्रियाकलापांवर नजर ठेवण्याकरिता वनातील एका

वनेचरालाच हेर म्हणून पाठविले आहे आणि त्याचे वनात शांतपणे काल-यापन करणे ही सुद्धा युधिष्ठिराची एक खेळीच आहे, जेणेकरून मित्र राष्ट्र युद्धप्रसंगी शब्दाला जागणाऱ्या आणि अटीशर्तीचे पालन करणाऱ्या पांडवांसोबत उभे राहतील.

४.३.१३) प्रथम सर्गातील निवडक भागाचे रसग्रहण -

महाकाव्याच्या कथेला महाभारतातील कथेशी सांधणारा उत्तम उपाय म्हणजे वनेचर वृत्तांत होय. हा मूळ महाभारतातील कथेत येत नाही. महाभारतातील कथेच्या सलगतेमुळे द्रौपदीचा राग व भीमाचा त्वेष लगेच समजून येतो. मात्र महाकाव्याच्या बाबतीत प्रथम सर्गापासून तृतीय सर्गापर्यंत येणाऱ्या द्रौपदी, भीम व युधिष्ठिर यांच्या राजकीय चर्चेला कारण काय घडले, कोणत्या घटनेमुळे ते या प्रखर वैचारिक चर्चेला उद्युक्त झाले, हे उमगण्याकरिता व पुढील कथानकाला पार्श्वभूमी देण्याकरिता वनेचरवृत्तांताचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. हा प्रसंग पूर्णतः कवीनिर्मित आहे. दुर्योधनाचे एकूणच वर्तन, त्याचा अंहकारी व सत्ता लोलूप स्वभाव हा सर्वज्ञातच आहे. मात्र पांडव वनात गेल्यापासून त्याने त्याच्या स्वभावात आमुलाग्र बदल केलेला जाणवतो. दुर्योधनाच्या बाबतीत हा बदल मूलतः होणे दुरापास्त असल्याने त्यास नक्कीच राजकीय अंग आहे. ते हेराने अचूक हेरल्याने दुर्योधन हा पुढील राजकीय खेळीच्या दृष्टीकोनातून सद्‌वर्तनशील झाला आहे आणि त्यामुळे त्याचा व राज्याचा उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत आहे आणि आपण मात्र वनामध्ये शांतपणे कंदमुळे खात जीवन यापन करीत आहोत, या विचाराने क्षात्रधर्मास साजेसा असा द्रौपदीचा व भीमाचा अनिवार सात्त्विक संताप त्यांच्या वक्तव्यातून व्यक्त होतो. त्यांच्या वक्तव्याची तीव्रता ही या वनेचर-वृत्तांतामुळे आली आहे. एखादा राजा म्हणजे दुर्योधन हा आपल्या म्हणजे युधिष्ठिराच्या प्रजेशी व इतरांशी सद्‌वर्तन करीत असल्यास ती खरोखर कौतुकास्पद गोष्ट ठरली असती. मात्र येथे या वर्तनापेक्षा हे वर्तन कोणाचे आहे आणि त्या व्यक्तीची एकूण पार्श्वभूमी याची पुरती जाणीव असल्यामुळे त्याच्या सद्‌वर्तनाला दुष्ट हेतूंचा दर्प आहे. त्यामुळे या वनेचर-वृत्तांतात येणारे वर्णन हे केवळ वर्णन नसून यास एक राजकीय कंगोरा सुद्धा आहे आणि तो जाणणे आवश्यक आहे.

महाभारतातील साक्षात युद्धा अगोदर येणारे वनपर्व ही जेवढी युद्धा अगोदरची शांतता आहे तेवढीच युद्धाची तयारी सुद्धा आहे. किं बहुना, हे शीत युद्धच आहे. एकूणच, युद्ध जिंकण्याकरिता प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर जेवढे शौर्य महत्त्वाचे असते तेवढाच शीतयुद्धात चाणाक्षपणा गरजेचा असतो आणि त्याचेच दर्शन आपल्याला या वृत्तांतातून होते.

मूळकथानकात अशाप्रकारे काहीही कथाभाग आलेला नसताना कवीने तो त्याच्या काव्यात घालण्यामागे निश्चितच काही हेतु असावा. तो म्हणजे भारवीचा काळ हा महाकाव्याच्या इतिहासात पंडिती काव्याचा मानावा लागतो. दरबारी कवींकडून लिहिली गेलेली काव्ये ही केवळ काव्यसेवा न करता आपली काव्ये येण-केन प्रकारे आश्रयदात्या राजाला उपयोगी पडू शकतील काय, याचाही वेध घेत होती. म्हणजे आपली काव्ये राजाला “उपदेशयुजे...” करण्याच्या उद्देशाने असे प्रसंग कथानकात कवींकडून गुंफण्यात आले.

वनेचराच्या मुखी घातलेली वचने ही कवीची राजनैतिक विषयांचे ज्ञान दर्शविणारी आहेत. यात राज्यांचे विविध अंगे आणि त्याबाबतची वनेचराची निरीक्षणे येतात. भारवीला तीन राजांचा राजाश्रय मिळाल्यामुळे त्याच्याकडून राजव्यवहार नक्कीच जवळून पाहिला गेला असेल. त्यामुळे भारवी राजनैतिक संकल्पनाशी आणि त्यांच्या उपयोजनाशी हा पूर्णपणे अनभिज्ञ असू शकत नाही.

भारवीची भाषा मर्मग्राही आहे. वनेचराच्या भाषणाकरिता वापरलेली शब्दसामर्थ्य (सौष्ठव), अर्थगर्भ (औदार्य) व निःसंदिग्धता ह्या विशेषणातून तो नकळतपणे आपल्या वाणीची सुद्धा ही वैशिष्ट्ये असल्याचे सुचित करित आहे. त्याची भाषा सरळ, सोपी आणि प्रवाही आहे, त्यास बोली भाषेची झाक आहे.⁴⁸ राजनैतिक वृत्तांत हा निरस वाटू नये, यासाठी अनेक अर्थांलांकारांचे साज त्यामध्ये गुंफले आहेत. उपमा, अर्थांतरन्यास, विरोधाभास अशा अनेक समर्पक अलंकारांचा यथोचित वापर करून विचाराधीन विषय हा लौकिक संदर्भांनी स्पष्ट आणि सुरम्य करण्याचे प्रयोजन कवीने एकाचवेळी साधले आहे. कालिदासाला प्रिय असणाऱ्या क्व-क्व रचनेचा अनुसर⁴⁹ त्याने वनेचराची अल्पबुद्धी आणि राजांचे चरित्र यांतील महदंतर दाखविण्याकरिता केला आहे.⁵⁰ राजनीतीपर विषयांना उपयुक्त अशा वंशस्थ छंदात⁵¹ रचलेल्या प्रथम सर्गातील काव्याची भाषा प्रसादयुक्त, ओजस्वी आहे. वीर रसाचा परिपोष करणारी आहे. भारवीच्या काव्याचे वैशिष्ट्य असणारी कमी शब्दात जास्त आशय अभिव्यक्त करण्याची क्षमता म्हणजे अर्थगौरवता येथे दिसून येते. त्याच्या वाक्यांमध्ये काव्याच्या संदर्भाशिवाय सुद्धा स्वतंत्ररित्या अर्थ अभिव्यक्तीची क्षमता असल्याने अनेक वाक्ये ही सुभाषित अथवा म्हणीवजा वापरली जाऊ शकतात. जसे, 'न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितेषिणः।', 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।' 'समुन्नयन्भूतिमनार्यसङ्गमाद् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः।', 'अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता।' इत्यादी. तसेच धनार्चिता धनुर्भूतः...(१.१९), निःशेषमशेषितक्रियः (१.२०), निधाय दुःशासनमिद्धशासनः (१.२२), हव्येन हिरण्यरेतसम् (१.२२) वसूनि वाञ्छन् वशी...(१.१३), परितः परेतरान् (१.१४), द्वैतवने वनेचरम् (१.१), महीं महीभुजे (१.२), ...दुर्बोधमबोध... (१.६), जेतुं जगतीं (१.७), विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् (१.२५) अशा पदरचनेने त्याने अनुप्रास अलंकाराचे विविध प्रकार हाताळून पदलालित्य सुद्धा साधले आहे. म्हणजे एकाच वेळी काव्याचे शरीर असणाऱ्या शब्द आणि अर्थ या दोघांचे समान सौंदर्य साधत विषय-वस्तूला पुढे नेण्याची कसब भारवीच्या लेखणीने साधली आहे. त्यामुळे उत्तरोत्तर संस्कृत भाषेच्या समीक्षकांनी आणि कवींनी भारवीला आदर्शवत् मानून अनुक्रमे त्याने घातलेल्या पायंड्याला एक मापदंड मानले आणि त्याचे यथाशक्य अनुकरण केलेले दिसते.

⁴⁸ स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः। किरातार्जुनीयम्, १.५.

⁴⁹ (अ) क्व सूर्यप्रभवः वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।, रघुवंशम्, १.

(ब) धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः। मेघदूत, १.५.

⁵⁰ निसर्गनिर्बोधमबोधविकलवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः। किरातार्जुनीयम्, १.६.

⁵¹ षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वशस्थेन विराजते। क्षेमेन्द्र.

४.४) स्वयं अध्ययनाचे प्रश्न

१) वनेचराने कोणता वेष धारण केला होता?

- १) बह्मचारीचा २) संन्याशासाचा ३) कोणताच नाही ४) सैनिकाचा

२) युधिष्ठिराने कोणाचा वृत्तांत गोळा करण्यासाठी वनेचराला पाठविले होते ?

- १) भीष्माचा २) द्रोणाचार्याचा ३) सुयोधनाचा ४) माता कुंतीचा

३) भारवीच्या काव्याच्या कथावस्तूचा उद्गम कोणता आहे ?

- १) रामायण २) महाभारत ३) लोककथा ४) पुराण

४) खालीलपैकी कोणते काव्य हे बृहत्तरयींपैकी नाही ?

- १) रघुवंशम् २) शिशुपालवधम् ३) किरातार्जुनीयम् ४) नैषधीयचरितम्

५) वनेचर वृत्तांत घेऊन आला त्यावेळी पांडवांचे वास्तव्य कोठे होते ?

- १) इंद्रप्रस्थात २) हस्तिनापूरात ३) विराटनगरीत ४) द्रुपदवनात

६) सुयोधन हा त्याच्या मित्रांशी कशाप्रकारे वर्तणुक करित आहे?

- १) मित्राप्रमाणे २) शत्रूप्रमाणे ३) बांधवांप्रमाणे ४) अधिपत्य मिळालेल्या राजाप्रमाणे

७) सुयोधनाने कोणास युवराजपदी नेमले आहे?

- १) स्वतःस २) अभिमन्यूस ३) दुःशासनास ४) कोणासही नाही

८) सुयोधनास भविष्यकालीन कोणाचे भय वाटत आहे?

- १) मृत्यूचे २) युधिष्ठिराचे ३) कोणाचेही नाही ४) नियतीचे

९) सुयोधन कशापद्धतीने राज्य जिंकून घेण्यासाठी प्रयत्नशील आहे?

- १) नीतीने २) पराक्रमाने ३) छल-कपटाने ४) सामंजस्याने

१०) किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याच्या कथेचे मूळ कोणत्या पर्वात आहे ?

- १) सभापर्वात २) वनपर्वात ३) कर्णपर्वात ४) आदिपर्वात

४.५) पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

किरातार्जुनयम् च्या प्रथम सर्गातील वनेचर वृत्तांतात राजनैतिक विषयाची चर्चा असल्याने त्यामध्ये काही प्राचीन राजनैतिक संकल्पनांचा नामोल्लेख आपल्याला आढळतो. त्यांचे विवेचन मुख्य पुस्तकात दिलेले आहे. येथे त्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण दिले आहे.

१) चार - गुप्तहेर. गुप्तहेरांचे राज्यव्यवस्थेतील महत्त्व जाणून त्यांस राजाचे चक्षू असे म्हटले आहे.

२) नयवर्त्म - राजनीतीचा मार्ग/पद्धत. राज्यांचे परस्परांशी असणारे सहा प्रकारचे आंतर-राज्य संबंधांचे प्रकार असतात. ते म्हणजे, संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव, संश्रय होय. (१) संधी म्हणजे तह करणे, (२) विग्रह म्हणजे युद्ध पुकारणे, (३) आसन म्हणजे जैसे थे परिस्थिती ठेवणे, (ना युद्ध करणे ना तह करणे), (४) यान म्हणजे दुसऱ्या राज्यावर चढाई करणे, (५) संश्रय म्हणजे बलशाली राज्याचा आश्रय घेणे आणि (६) द्वैधीभाव म्हणजे एका राज्याबरोबर युद्ध करणे आणि दुसऱ्या राज्याबरोबर तह करणे होय. याचा अर्थ काहीनी एकाच राज्याशी वरकरणी मैत्रीचे संबंध आणि अंतःस्थ शत्रूत्व असा सांगितला आहे.

३) षड् रिपू - काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर यांना षड् रिपू म्हणतात. राजाने इंद्रियाचा निग्रह करण्याकरिता षड्रिपूंचा त्याग केला पाहिजे, असे कौटिल्याने सांगितले आहे.

४) उपाय - साम, दान, भेद आणि दंड यांना क्रियेचे उपाय म्हणतात.

५) त्रिगण - धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे हिंदु संस्कृतीनुसार मनुष्याची चार ध्येये आहेत. त्यांस पुरुषार्थ असे म्हटले जाते. राज्य करणाऱ्या सुयोधनाच्या बाबतीत येथे मोक्ष हे ध्येय नसल्याने ते सध्या लक्षात घेतलेला नाही. त्यामुळे उर्वरित प्रथम तीन पुरुषार्थांस त्रिगण ही संज्ञा वापरली आहे. त्याच्या ठायी तिन्ही पुरुषार्थांचा जणू मेळ आणि मैत्र दिसून येत होते कारण तो समान बुद्धीने, अनासक्त होऊन योग्यपद्धतीने त्यांचे विभान करून त्यांचा आस्वाद घेत होता.

६) देवमातृका - देव म्हणजे साक्षात पर्जन्य हीच ज्याची जननी आहे, अशी भूमी. म्हणजे धान्योत्पत्तीसाठी केवळ पावसावर अवलंबून असणारी भूमी. या उलट अदेवमातृका म्हणजे जिरायती जमीन, जेथे नदी, कालवा इत्यादींद्वारे शेतजमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो, अशी भूमी.

४.६) स्वयं अध्ययनाच्या प्रश्नाची उत्तरे

घटक ३.४ मधील प्रश्नांची उत्तरे येथे दिली आहेत.

(१) १ - बहमचारीचा	(२) ३ - सुयोधनाचा	(३) २ - महाभारत
(४) १ - रघुवंशम्	(५) ४ - द्वैतवनात	(६) ३ - बांधवांप्रमाणे
(७) ३ - दुःशासनास	(८) २ - युधिष्ठिराचे	(९) १ - नीतीने
(१०) ४ - आदीपर्वत		

४.७) सारांश - प्रस्तुत घटकामध्ये आपण किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याचा सामान्य परिचय करून घेतला. तसेच त्यातील प्रथम सर्गात येणारा वनेचराचा वृत्तांत जाणून घेतला. त्यातून तत्काली राजकीय नीति-

नियमांची आपणास ओळख झाली. तसेच भारवीकवीच्या काव्यकृतीचा व त्याच्या भाषाशैलीचा परिचय सुद्धा झाला.

४.८) स्वाध्याय – सरावासाठी प्रश्न

अ) विवेचक टीपा लिहा.

- १) किरातार्जुनीयम् मध्ये येणाऱ्या राजनैतिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करा.
- २) राजव्यवस्थेतील हेरसंस्थेचे महत्त्व.
- ३) हेराचे आवश्यक गुण.
- ४) सुयोधनाचे चरित्र-चित्रण करा.
- ५) वनेचराचे चरित्र-चित्रण करा.

ब) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) वनेचराचा वृत्तांत सविस्तर विशद करा.
- २) भारवीच्या शैलीची वैशिष्ट्ये सोदाहरण स्पष्ट करा.
- ३) महाकाव्याची लक्षणे किरातार्जुनीयम् या महाकाव्यास कशी लागू होतात, ते सोदाहरण स्पष्ट करा.
- ४) वनेचर वृत्तांतातून दिसून येणाऱ्या राजकीय संकल्पनांचा विचार करा.
- ५) संस्कृत महाकाव्यांच्या विकासक्रमात किरातार्जुनीयम् चे स्थान व महत्त्व विशद करा.
- ६) किरातार्जुनीयम् च्या वनेचरवृत्तांतातून दिसून येणारा भारवीचा अर्थगौरव स्पष्ट करा.

४.९) क्षेत्रीय कार्य

- १) किरातार्जुनीयम् या महाकाव्याचे मूळ स्रोतसाहित्य महाभारत यातील संबंधित कथानक वाचून त्यांचा तौलनिक अभ्यास करा.
- २) माघाच्या शिशुपालवधाचा भारवीच्या किरातार्जुनयम् या महाकाव्याशी तौलनिक अभ्यास करा.

४.१०) अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

(अ) प्राथमिक संदर्भग्रंथ -

- १) किरातार्जुनीयम्, प्रथम तीन सर्ग (इंग्रजी), काळे, मो. रा., मोतीलाल बनरसीदास, दिल्ली, १९६६.
- २) किरातार्जुनीयम्, प्रथम सर्ग (हिंदी), सिंह अमलधारी, भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली, द्वितीय आवृत्ती, १९८२
- ३) किरातार्जुनीयम्, प्रथम सर्ग (हिंदी) पाण्डेय जनार्दन, मोतीलाल बनरसीदास, दिल्ली, तिसरी आवृत्ती, १९८४.
- ४) किरातार्जुनीयम् महाकाव्यम्, प्रथम सर्ग (हिंदी) दुबे रामसेवक, शारदा पुस्तक भवन, अलाहाबाद, तिसरी आवृत्ती, २०१०.
- ५) किरातार्जुनीयम्, (मराठी) पर्वते अंजली, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, २०१२.

(ब) दुय्यम संदर्भग्रथ -

- १) उपाध्याय, बलदेव, *संस्कृत सुकवि समीक्षा*, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, तृतीय आवृत्ती, १९८७.
- २) महाजन, सुरेश, *किरातार्जुनीयम्*, अलंकार प्रकाशन, सांगली, २००४.
- ३) रस्तोगी, उमेश प्रसाद भारवि काव्य में अर्थान्तरन्यास, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, १९६५.
- ४) वाटवे, केशव नारायण, *संस्कृत काव्याचे पंचप्राण*, मनोहर ग्रंथमाला, पुणे, १९७०.
- ५) शर्मा उमाशंकर, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी, २००८.
- ६) हर शक्तिपद, *Bhāraviā and Kirātarjuniyam*, (इंग्रजी), संस्कृत पुस्तक भंडार, कोलकाता, १९८३.